

ПЛАТОН и ЦИЦЕРОН
О
ПРИЈАТЕЉСТВУ

ПРЕВЕО
Ј. ЛУКИЋ

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРА
БРАНИСЛАВ ЦЕРОВИЋ-АЈХШТЕТ
БЕОГРАД.

ПЛАТОН и ЦИЦЕРОН
○
ПРИЈАТЕЉСТВУ

ПРЕВЕО
Ј. ЛУКИЋ

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРА
БРАНИСЛАВ ЦЕРОВИЋ-АЈХШТЕТ
БЕОГРАД.

ПЛАТОНОВ

ЛИСИД

ПРЕВОД СА ГРЧКОГА ЈЕЗИКА.

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА ДРАГ. ГРЕГОРИЋА, — КОСМАЈСКА 22.

Предговор

Лисид је (о пријатељству) од мањих Платонових дела. Сократ се у шетњи својој путем изван зида сретá с Хипоталом и Ктесипом и многим младићима. Пошто су га позвали, ушао је у вежбалиште да види лепе младиће, који су се вежбали у том вежбалишту.

Хипотал силно воли Лисида. То тврди Ктесип, а ни Хипотал то не одриче. Сократ, улазећи у вежбалиште, почиње разговор са самим Лисидом и његовим пријатељем Менексеном, који је био ту заједно с Хипоталом, а то стога да покаже на који се начин може стећи пријатељство једнога младића.

Разговор се не завршује никаквом одређеном мишљу о пријатељству.

Издање је Тајбнерово од Хермана 1909. г.

ПЛАТОНОВ

ЛИСИД

Лица у разговору :

Сократ, Хипотал, Ктесип, Менексен, Лисид.

¶. Ишао сам пак из академије право у лицеј путем изван зида испод самога зида. Пошто сам био према вратаоцима, где је Панопов извор, ту сам срео и Хипотала, сина Хијеронимова и Ктесипа Пеанијанина и друге младиче, који су се гомилице скупили с овим. И Хипотал, видевши мене где прилазим, рекао је : О Сократе, куда пак идеш и откуда ? Из академије, рекао сам, идем право у лицеј. Овамо дакле, рекао је, право нама. Не приближујеш се ? Вреди заиста. Куда, рекао сам, говориш, и којим вама ? Овамо, рекао је, показавши ми право према зиду и ограду неку и врата отворена. Проводимо време, рекао је, ту и ми сами и други врло многи и лепи. Шта је то пак и какво провођење времена ? Вежбалиште, рекао је, скоро подигнуто, а провођење времена обично у говорима, у које би смо радо тебе примили. Добро пак радите, рекао сам. Али ко поучава ту ? Твој друг, рекао је, и хвалилац, Мик. Зеуса ми, рекао сам, не незнатан човек, него ваљан учитељ беседништва. Хоћеш ли дакле да идеш, рекао је, да видиш и оне који су ту ? Њега бих прво радо чуо и због чега улазим и ко је лепи. Један се једном, рекао је, други другом од нас свиђа, о Сократе. А ко теби, о Хи-

потале? ово ми реци. И овај запитан поцрвенео је. И ја сам рекао: О сине Хијеронимов Хипотале, ово пак више не говори да ли волиш кога или не, јер знам да не само волиш, него и да далеко већ идеш у љубави. Ја сам у другом пак незнатан и некористан, али ово ми је некако бог дао да брзо могу да познам и онога, који воли и онога, који се воли. И овај чувши поцрвенео је много још више. Ктесип је дакле рекао: Уљудно је пак, што црвениш, о Хипотале, и што се устежеш рећи Сократу име. Али ако овај и мало времена проведе с тобом, намучићеш га, док слуша тебе, који често говориш. Наше је дакле, о Сократе, заглушио уши и напунио именом Лисидовим. Ако би мало и пио, чини нам се, и кад се иза сна пробудимо, да чујемо Лисидово име. И што у разговору прича, и ако је страшно, није нешто сасвим страшно, него када нас песмама стане давити и делима и што је од овога страшније и да пева ономе, којега воли гласом дивним, који ми треба да подносимо слушајући, а сада, када га ти питаш, он црвени. Има, рекао сам, неки млади Лисид, као што ми се чини, али тврдим да њега, пошто сам чуо за име његово, нисам знао. Не зову га пак заиста, рекао је, по његову имену, већ се још назива по оцу стога, што се веома познаје отац његов, пошто добро знам да много треба да не познајеш лепоту дечакову, јер довољно је да се он и по самој овој лепоти познаје. Нека се казује, рекао сам, чиј је. Демократа, рекао је, Ексоњанина најстарији син. Добро, рекао сам, о Хипотале, што си ову племениту и младићску љубав свуда нашао. И мени деде покажи, што и овим показујеш да знам да ли знаш, што треба волелац о волеоцу њему или другим да говори. Ово ти, рекао је, нешто цениш, о Сократе, што овај говори? Да ли, рекао сам, поричеш и вољење онога, о којем овај говори? Не, рекао је, али поричем да певам песме и да пишем волеоцу. Није здрав, рекао је Ктесип, већ преклапа и бесни.

II. И ја сам рекао: О Хипотале, нити што од стихова треба да чујем нити песму, ако си неку испевао младићу, већ мишљење, да знам на који се начин владаш према оном, којега волиш. Овај ће ти пак, рекао је, рећи, јер он тачно зна и сећа се, ако је заиста, као што говори, од мене увек слушајући оглуноу. Тако ми богова, рекао је Ктесип, заиста знам, јер је и смешно, о Сократе; то пак, што онај, који је волелац и који различно од других мисли о дечаку, нема ништа особито да каже, што не би могао и дечак рећи, како није смешно? Што град цео пева о Демократу и Лисиду, деди дечакову и о свима старим, и о богаству и коњарству и победама у Питоју и Истму и Немеји и колима са четири коња и коњима тркачима, ово и пева и говори, а уз ово још, што је старије од овога, јер је дочекивање Херкула недавно нама у песми некој причао стога, што је због сродства с Херкулом дочекао Херкула њихов стари, који је се сам родио и од Зеуса и од кћери Дема, првога вође, што старице певају, и друго много такво, о Сократе; ово је, што овај, и говорећи и певајући, нагони и нас да слушамо. И ја чувши, рекао сам: О смешни Хипотале, пре него што си победио и песме пишеш и певаш себи похвалу? Али ни себи, рекао је, о Сократе, песме не пишем и не певам. Не мислиш, пак, рекао сам. Како је то пак? рекао је он. Од свега највише, рекао сам, погађају тебе ове песме, јер ако стекнеш таква волеоца, биће част за тебе то, што си рекао и испевао и у истини биће похвале као за онога, који је победио, пошто си таква волеоца добио; али ако ти побегне, у колико си више похвалио волеоца, у толико већих и лепота и добара лишен чиниће се да си смешан. Који је дакле у љубавним приликама, о пријатељу, мудар, он не хвали онога, којега воли, пре него што га добије, бојећи се како ће успети. И уједно лепи, кад их ко хвали и велича, пуне се поноса и разметања; или не мислиш? Заиста, рекао је. Зар у колико су разметљивији, не постају не-

хватљивији? Природно пак. Какав би ти се дакле чинио ловац, кад би он ловeћи плашио ловце и чинио лоз нехватљивијим? Јасно да је рђав. И речима и песмама дакле не заносити волеоца, већ дивљачити, велика је невештина. Зар не? Чини ми се пак. Гледај дакле, о Хипотале, да у свем овом кривим себе не учиниш због песништва, а заиста ја мислим да човека, који би песништвом удио себи, не би ти хтео признати да је добар пак песник, пошто је штетан себи. Не тако ми Зеуса, рекао је, јер велика би бесмислица била; али због овога ти пак, о Сократе, казујем, и ако што друго имаш, саветуј како би неко говорећи или шта радећи постао мио волеоцу.

III. Није лако, рекао сам, рећи, али кад би ми хтео учинити, да он на разговор дође, може бити могао бих ти показати шта треба с њим разговарати место овога, што ови кажу да ти говориш и певаш. Али ништа није, рекао је, тешко; јер ако ти уђеш са Ктесипом овим и седнеш и узразговараш се, мислим пак и овај ће ти доћи, јер он, о Сократе, особито воли да слуша, а заједно, пошто Хермову светковину светкују, помешали су се с њим и младићи и дечаки; доћи ће он дакле теби; а ако не, са Ктесипом се познаје због његоза братучеда Менексена, јер је Менексену пак од свих највише друг. Нека позове дакле овај њега, ако он пак не дође сам. Ово, рекао сам, треба чинити. И заједно са Ктесипом прилазио сам вежбалишту, а други су иза нас ишли. И ушавши затекли смо ту и дечаке, који су жртвовали и верске обичаје око жртвених животиња готово нешто већ свршене, и који су се дакле играли коцке и то окићене све. Многи су се дакле у дворишту играли на пољу, а неки су се у углу купалишне свлачионице играли лихо или тако врло многим коцкама, из котаричица неких узимајући, а око ових су стајали други и гледали. С овим је дакле и Лисид био и стајао је и међу дечацима и младићима увенчан и лицем разликујући се, вредан да се каже

да је не само леп, него да је и леп и добар. И ми, право у крај према себи отишавши, седели смо — јер је ту била тишина — и нешто смо се један са другим разговарали. Окрећући се дакле Лисид је често посматрао нас, и јасно је било да жели да приђе. Дотле је пак и у неприлици био и скањивао се да приђе. Потом Менексен из дворишта међутим играјући се улази, и пошто је видео и мене и Ктесипа, дошао је да седне поред нас. Видевши дакле њега, Лисид је за њим дошао и заједно седео поред нас са Менексеном. Пришли су дакле и други, а и Хипотал, пошто је видео више њих да ту стоје, иза ових сакривши се стао је ту, где је мислио да га неће видети Лисид, бојећи се да му не би био мрзак, и тако је стојећи слушао. И ја, на Менексена погледавши, рекао сам: О сине Демонфонов, који је од вас двојице старији? Препиремо се, рекао је. Дакле и који је од вас двојице племенитији, могли бисте се препирати, рекао сам. Сасвим, рекао је. И свакако који је пак од вас двојице лепши исто тако. Насмејали су се дакле оба. Ни који је пак од вас двојице богатији, рекао сам, нећу питати, јер сте пријатељи. Зар не? Сасвим, рекли су. Дакле о заједници пријатељској говори се тако, да се у овом пак ништа нећете разликовати, ако сасвим истину о пријатељству говорите. Сложили су се.

IV. Стао сам дакле после овога да питам који је од њих двојице правичнији и мудрији. Међутим неко је пришао и дигао Менексена, говорећи да зове дечачки учитељ телеснога вежбања; мени је се чинило да он случајно жртвује. Он је дакле одлазио, а ја сам Лисида запитао: Зар пак, рекао сам, о Лисиде, веома воли тебе отац и мати? Сасвим, рекао је. Зар не би хтели да си што срећнији? Како пак не? Али чини ли се теби да је срећан човек, који и робује и којем се ништа не допушта чинити што жели? Тако ми Зеуса мени не, рекао је. Дакле, ако те воли отац и мати и желе да будеш срећан, то је на сваки начин јасно да

од срца желе да будеш срећан. Како пак не? рекао је. Допуштају дакле теби што хоћеш да чиниш, и нити грде нити бране да чиниш што желиш? Заиста тако ми Зеуса, мени пак, о Сократе, и то забрањују врло много. Како говориш? рекао сам. Они, који хоће да си срећан, бране да то чиниш, што хоћеш? Али дакле кажи ми: ако би ти зажедео да се на којим од очевих кола возиш и ако би узео узде, кад је надметање, зар ти не би допустили, већ би забранили? Тако ми Зеуса не би заиста допустили, рекао је. Али коме би пак допустили? Има неки руковалац, који од оца плату добива. Како говориш? најамнику више допуштају него теби да ради што хоће од коња, и још уз то самом овом новац дају? Али зашто не? рекао је. Али запрегом од две мазге, мислим, допуштају ти да управљаш, и само кад би ти хтео да бијеш, пошто узмеш бич, допустили би. Откуда би, рекао је, допустили? Како пак? рекао сам. Ником се не допушта тући их? Чувару мазги, рекао је, и то врло. Робу или слободну? Робу, рекао је. И роба, као што се чини, цене више него тебе, сина и поверавају му своје имање више него теби, и дају да ради, што хоће, а теби забрањују? И ово ми још реци: Допуштају ли да ти сам управљаш собом, или ни ово не допуштају теби? Како пак, рекао је, допуштају? Али управља неко тобом? Ево овај дечји вођ, рекао је. Зар онај, који је роб? Али зашто не? Наш додуше, рекао је. Заиста страшно, рекао сам, што оним, који је слободан, управља роб. Како пак радећи опет овај дечји вођ тобом управља? Водећи пак учитељу, рекао је. Зар дакле управљају тобом и ови учитељи? Сасвим пак. Врло многе дакле теби господаре и вође од своје воље отац поставља. Али пак, кад кући дођеш матери, она ти допушта да радиш, што хоћеш, да јој срећан будеш, или око вуне или око разбоја, кад тка? Никако дакле не брани да се ти машаш или чунка или брда или другога којег оруђа за вунене радове. И

овај је, насмејавши се, рекао: Тако ми Зеуса, о Сократе, не само не брани, него би ме и тукла ако бих се машао. Херкула ми, рекао сам, зар си што учинио неправу оцу или матери? Зеуса ми, ја не, рекао је.

V. Али зашто пак тако страшно бране да ти срећан будеш и да радиш, што хоћеш, и целога дана хране тебе, који увек нечему робујеш и који једном речи готово од онога, што желиш, ништа не радиш? Тако ти, као што се чини, ни од новца, којег је толико, нема никакве користи, већ сви њим више управљају него ти, ни од тела, које је тако племенито, већ и ово други чува и пази, а ти не управљаш ничим, о Лисиде, не радиш ништа од онога, што желиш. Нисам пак још, рекао је, порастао, о Сократе. Може бити ово теби, о сине Демократов, не смета, пошто пак толико, као што мислим, и отац и мати теби допуштају и не чекају, док одрастеш, јер кад хоће да им се што прочита или напише, теби, као што мислим, прво од кућана то наређују. Зар не? Сасвим пак, рекао је. Дакле допушта ти се овде које хоћеш прво од слова да пишеш и које хоћеш друго, а и читати исто се тако допушта. И кад, као што мислим, лиру узмеш, не бране ти ни отац ни мати и затезати и попуштати, коју год хоћеш од жица, и посвирати и ударати пером. Или бране? Не заиста. Шта дакле може бити, о Лисиде, узрок, што овде пак не бране а у оном, што смо мало пре говорили, спречавају? Рекао је: Што ово пак, мислим, знам, а оно не. Добро, рекао сам, драги пријатељу. Не чека дакле твој пораст отац, па да допусти све, већ којег дана узмисли да ти боље од њега мислиш, тога ће дана поверити теби и себе и своје имање. Мислим и ја сам, рекао је. Добро, рекао сам. Али шта? Зар у суседа пак није иста намера као у оца твојега о теби? Да ли мислиш да ће он допустити теби да његовом кућом управљаш, кад узмисли да ти боље о кућењу од њега мислиш, или да ће он управљати? Мени ће допустити,

мислим. Али шта? Атињани, мислиш, неће ти поверити послове своје, кад осете да си довољно разуман? Ја мислим. Зеуса ми, рекао сам ја, шта би дакле радио велики краљ? Да ли би најстаријем сину, којег ће бити влада над Азијом, пре допустио, док се кува месо, да метне шта хоће у полевку, или нама, кад бисмо ми дошли к њему и доказали му да ми боље разумемо, него син његов о готовљењу јела? Нама заиста, рекао је. И овоме пак не би ни мало допустио да метне, а нама, и кад би смо пак хтели, захвативши прегршт соли, допустио би да метнемо. Како пак не? Али шта, кад би од очију син његов боловао, зар би допустио да се он маша својих очију, не држећи га за лекара, или би спречио? Спречио би. Али нама пак, кад би веровао да смо вични лекарству, и кад бисмо хтели отварајући очи удунути пепела, мислим, не би бранио, мислећи да право мислимо. Оно што је истинито, говориш. Зар би дакле и друго све нама допустио, пре него себи и сину, у чем би се чинило њему да смо мудрији од њих? Требало би, рекао је, о Сократе.

VI. Тако је дакле, рекао сам ја, о драги Лисиде; оно пак, у чем паметни постанемо, сви ће нам допустити, и Јелини и туђинци и људи и жене, и радићемо у овом што хоћемо, и нико нам, колико до њега стоји, неће сметати, већ и сами ћемо слободни бити у том и другим управљати, и наше ће то бити, јер ћемо се користити тим; у чем памети не стекнемо, нико нам неће допустити то да радимо, што ми мислимо, већ ће сметати сви колико могу, не само туђинци, него и отац и мати и ако што у ових сродније има, и сами у овом бићемо другим послушни, и нама ће бити туђе, јер ничим се од тога нећемо користити. Признајеш да је тако? Признајем. Зар ћемо дакле ком мили бити и зар ће ко нас волети због овога, у чем смо некорисни? Не заиста, рекао је. Сад дакле нити тебе отац нити други другога икога воли, у колико је некористан. Не чани

се, рекао је. Ако дакле мудар постанеш, о дете, сви ће ти пријатељи и сви ће ти сродници бити, јер ћеш користан и добар бити; а ако не, теби нити ће други ико нити отац пријатељ бити нити мати нити сродници. Може ли дакле ко, о Лисиде, имати велике мисли о том, о чем још не мисли? И како може? рекао је. Ако ти дакле учитељ треба, још не мислиш. Истинито. Ни велике мисли дакле немаш, ако си безуман још. Зеуса ми, рекао је, о Сократе, не чини ми се.

VII. И ја, пошто сам га чуо, погледао сам ка Хипоталу, и у мало нисам погрешно, јер ми је дошло да кажем: Тако треба, о Хипотале, с љубазником разговарати се, понизујући и сузбијајући га, а не као ти, чинећи га разметљивим и слабиром. Видевши дакле њега да се боји и да је се узнемирио од онога, што се говори, сетим сам се да је, и ако је стао близу, хтео да се крије од Лисида; прибавио сам се дакле и уздржао од говора. И у том је Менексен опет био дошао и сео је уз Лисида, одакле је и устао. Лисид дакле, врло дегињски и пријатељски, кришом од Менексена мало говорећи мени је рекао: О Сократе, оно, што мени говориш, реци и Менексену. И ја сам рекао: Ово ћеш пак ти њему рећи, о Лисиде, јер си сасвим пазио. Сасвим заиста, рекао је. Гледај дакле, рекао сам ја, да упамтиш то што више зато да овоме све јасно кажеш; а ако што од тога забораваш, опет ме запитај, кад ме сретнеш прво. Али учинићу, рекао је, ово, о Сократе, сасвим поуздано, добро знај. Али што друго му говори, да и ја чујем, док не буде време кући ићи. Али треба радити ово, рекао сам, пошто пак и ти подстичеш. Али гледај да помогнеш мени, ако ми стане одговарати Менексен, или зар не знаш да је свадљив? Да, Зеуса ми, рекао је, врло пак; због тога и хоћу да се ти с њим разговараш. Да будем, рекао сам, смешан? Не Зеуса ми, рекао је, већ да њега казниш. Откуда? рекао сам ја; није лако, јер је ваљан човек, Ктесипов ученик. Ту је и он

— зар не видиш? — Ктесип. Ни о чем се ти, рекао је, не брини, о Сократе, већ деде разговарај с њим. Треба се разговарати, рекао сам ја.

VIII. Док смо ово дакле ми говорили, нама самим рекао је Ктесип: Шта вас се два само забављате, а нас не примате у разговор? Али заиста, рекао сам ја, треба пустити, јер овај нешто од онога, што ја кажем, не схваћа, али каже да мисли да Менексен зна и подстиче да овога питамо. Што дакле, рекао је он, не питаш? Али питаћу, рекао сам ја. И мени реци, о Менексене, што те питам, јер случајно од детињства желим имовину неку, као што други жели другу. Један пак коње жели да тече, други псе, трећи злато, четврти части. Ја сам према овом миран, а тековину пријатеља веома волим, и волео бих себи пријатеља добра стећи него најбољу, по схваћању људском, препелицу или петла, и, тако ми Зеуса, бар ја, више него и коња и пса, а мислим, тако ми пса, волео бих више него Даријево злато стећи — дочекао бих много пре друга — више него самога Дарија. Тако сам ја неки волидруг. Вас дакле видећи, и тебе и Лисида, уплашио сам се и држим вас за срећне, што тако млади можете ово имање брзо и лако тећи, и ти си, Менексене, овога тако за пријатеља стекао и брзо и силно, и овај, Лисид, опет тебе, а ја сам тако далеко од те имовине, да не знам на који начин постаје један другом пријатељ, али ово дакле тебе хоћу да питам као вична.

IX. Још ми реци: Кад неко некога воли, који је којем од њих двојице пријатељ, волелац вољеноме или вољени волеоцу, или нема разлике? Нема, чини ми се, разлике, рекао је он. Како гонориш? рекао сам ја; обојица дакле један другом пријатељи постају, ако само један од двојице другог воли? Мени се, рекао је, чини. Зашто пак? зар не може волеоца опет не волети онај, којег он воли? Може. Како пак? дакле може се и мрзити онај, који воли? као што пак

каткада, чини ми се, љубавници трпе због љубавника, јер волећи што је могућно више, једни мисле да се опет не воле, други да се и мрзе, или ти се не чини истинито ово? Врло пак истинито, рекао је. Дакле у таквој прилици, рекао сам, један воли, други се воли? Да. Који је којем од њих двојице пријатељ? волелац вољеноме, било да се опет воли, било да се мрзи, или вољени волеоцу? или ни један од обојице опет у таквој прилици није један другом пријатељ, ако обојица један другог не воле? Чини се дакле да је тако. Друкчије се дакле сада нама чини, него што је се пре учинило, јер тада нам је се пак учинило, ако један од двојице воли, да су пријатељи обојица, а сада, ако обојица не воле, да ни један од обојице није пријатељ. По свој прилици, рекао је. Није дакле пријатељско волеоцу ништа, што исто тако не воли. Није, чини се. Ни пријатељи коња дакле нису они, које коњи исто тако не воле, ни пријатељи препелица, нити пак опет пријатељи паса и пријатељи вина и пријатељи вежбања и пријатељи мудрости, ако их мудрост исто тако не воли. Или пак воли ово сваки појединце, дакле не оно, што је пријатељско, или лаже песник, који је рекао:

Срећан, којем су и деца пријатељи и једнокопитни коњи и пси ловци и гост туђинац?

Не чини ми се, рекао је. Али чини ти се да говори истину? Да. Оно, што се воли дакле, волеоцу је пријатељско, као што се чини, о Менексене, и ако воли и ако мрзи, као што су скоро рођена деца, једна, која још не воле, друга, која и мрзе, кад их кажњавају мати или отац, ипак, и ако мрзе у то време, од свега заиста родитељима најмилија. Мени се чини, рекао је, да је тако. Није дакле онај, који воли, пријатељ према овом разлогу, него онај, који мрзи. Чини се. Многи се дакле од непријатеља воле, а од пријатеља мрзе, и непријатељима су пак пријатељи, пријатељима пак непријатељи, ако је оно, што се воли

пријатељско, а не оно, што воли. И заиста велика је бесмислица, о драги друже, или пре, мислим, и немогућно и пријатељу непријатељ и непријатељу пријатељ бити. Истину, рекао је, чини се да говориш, о Сократе. Дакле ако је, ово немогућно, оно, што воли, било би пријатељ онога, што се воли. Чини се. Оно, што мрзи, дакле опет непријатељ онога, што се мрзи. Мора бити. Дакле исто ће нам се догодити, да треба признавати, што и пре, да често има пријатељ онога, што није пријатељ, а често и онога, што је непријатељ, кад неко или оно, што (га) не воли или и оно, што (га) мрзи, воли, а често да има непријатељ онога, што није непријатељ или и онога, што је пријатељ, кад неко или оно, што (га) не мрзи, мрзи или и оно, што (га) воли, мрзи. Горе доле, рекао је. Шта да учинимо дакле, рекао сам ја, ако ни они, који воле, неће бити пријатељи нити они, који се воле нити они, који и воле и који се воле, или ћемо рећи да и осим тога има других неких још, који једни другим пријатељи постају? Не тако ми Зеуса, рекао је, о Сократе, никако не могу рећи, бар ја. Зар смо пак, рекао сам ја, о Менексене, сасвим нетачно испитивали? Не чини ми се, о Сократе, рекао је Лисид. И чим је рекао, поцрвенео је; чинило ми је се пак да он против воље избегава то, што је се рекло стога, што веома пази оно, што се говори, а јасно је било, и кад је слушао, да је такав.

Х. Ја дакле хотећи и Менексена да одморим и обрадовавши се Лисидовој љубави према мудрости, окренуо сам се дакле Лисиду и њему сам говорио и рекао сам: О Лисиде, истину, чини ми се, говориш да се ми, да тачно посматрамо, не бисмо никада тако варали. Али овако пак више не идимо, јер и посматрање ми се чини као какав тежак пут. Али куда смо се окренули, чини ми се, треба ићи, посматрајући по песницима, јер ови су нам као оцеви и вођи у мудрости. Говоре пак не рђаво, мислећи о пријатељима, који су случајно пријатељи, али бог сам, говоре,

ствара пријатеље саме, водећи једне другима. Говоре некако ово, као што мислим, овако:

Увек пак сличнога води бог сличноме¹⁾ и чини познатим, или ниси читао ове речи? Јесам, рекао је. Зар ниси дакле и у делима најмудријих читао, која ово исто говоре да слично сличном треба увек да је пријатељ? Ово су пак они, који и о природи и о свету расправљају и пишу. Истину говориш, рекао је. Зар дакле, рекао сам ја, добро говоре? Може бити, рекао је. Може бити, рекао сам ја, половина је од тога добра, а може бити и све, али ми не схваћамо. Чини нам се пак да неваљалац неваљалцу, у колико ближе прилази и више говори, у толико већи непријатељ постаје, јер чини неправо, а немогућно је некако, да они, који чине неправо и они, којима се чини неправо, буду пријатељи. Зар није тако? Заиста, рекао је. Тако дакле половина од тога, што се говори, не би била истинита, кад би иначе неваљалци једни другима били слични. Истину говориш. Али ми се чини да говоре да су добри слични једни другим и да су пријатељи, а да неваљалци, због чега се и говори о њима, никада нису слични ни сами себи, већ да су и безумни и непостојани: што би пак само себи неслично било и различно, тешко би пак другом слично или пријатељско постало. Или зар се и теби не чини тако? Мени се чини, рекао је. Ово дакле говоре загонетно, као што се мени чини, о друже, они, који говоре да је слично сличном пријатељ, као што је само добри добром само пријатељ, а неваљалац се ни с добрим ни с неваљалим никада истински не спријатељује. Чини ли ти се? Сложио је се. Знамо дакле већ ко су пријатељи, јер нам разум назначује да су они, који су добри. Сасвим се пак чини, рекао је.

¹⁾ Стих Емпедокла, песника и философа из Агригента у Сицији (5. век пре Христа). По Емпедоклову учењу у природи су два начела: одбијање и привлачење — мржња и љубав.

XI. И мени, рекао сам ја, и ако се нешто пак не задовољавам тим. Деде дакле, о Зеуса ми, видимо шта и ја сумњам. Сличан сличном, у колико је сличан, пријатељ, и користан такав такву? Али пре дакле: ма што слично ма чему сличном какву би корист могло доносити или какву би штету могло учинити, што не би и само себи могло? или шта би могло очекивати, што ни од себе не очекује? Како би могло једно друго волети такво пак нешто, што не доноси никакву помоћ једно другом? може ли како? Не може. Што се не би волело, како би било пријатељ? Никако. Дакле слични сличном није пријатељ, а добри добром, у колико је добар, не у колико је сличан, могао би бити пријатељ? Може бити. Али шта? Зар добри, у колико је добар, не би био у толико довољан себи? Био би. Довољни је пак онај, којем ништа не треба по довољности. Зар пак не? Онај, којем ништа не треба, не би ништа желео. Не би заиста. Који пак не би желео, он не би волео. Не би заиста. Онај пак, који не воли, није пријатељ. Не чини се (да је пријатељ). Како ће дакле добри нама добрим пријатељи бити пре свега, који нити чезну једни за другим, кад нису ту — довољни су пак себи и одвојени — нити, кад су ту, треба један другом? Који је начин да такви пак цене једни друге? Ниједан начин, рекао је. Пријатељи пак не би могли бити, који не цене себе. Истина.

XII. Гледај дакле, о Лисиде, како се потуцамо. Зар се пак сасвим у нечем варамо? Како дакле? рекао је он. Већ сам некада некога чуо где говори, и сад се сећам, да су слично сличном и добри добрим највећи непријатељи, а и Хесиода је спомињао као сведока, говорећи тако дакле:

И лончар се на лончара срди и певач на певача и просјак на просјака¹⁾, и у другом пак свем, рекао је, при-

¹⁾ Хесиод, "Ἐργα καὶ Ἡμέραι" „радovi и дани“, стих 26.

родно је да се особито, оно, што је најсличније, пуни и завидљивошћу и свадљивошћу и непријатељством једно према другом, а оно, што је најнесличније, пријатељством, јер се сиромаш приморава да богаташу буде пријатељ и слаби јакоме ради помоћи, и болесник лекару и сваки пак онај, који не зна, тражи и воли онога, који зна. И још је настављао говор дивније, говорећи да пак свега треба слично сличном да је пријатељ, али то би противно било овом: најпротивније је пак најпротивнијем највише пријатељ, јер жели такво што свако, али не оно, што је слично: суво пак жели влажно, хладно топло, горко слатко, оштро тупо, празно пуњења и пуно пражњења и друго тако по истом узроку, јер је противно противном храна; слично пак у сличном ништа не може уживати. И заиста, о друже, чинило је се да је и мудар, који ово говори, јер је добро говорио. А вама, рекао сам, како се чини да говори? Добро пак, рекао је Менексен, пошто је дакле чуо. Да ли да кажемо дакле да је противно противном највише пријатељ? Сасвим. Добро, рекао сам ја. Зар није чудновато, о Менексене? И на нас ће одмах задовољни скочити ови сасвим мудри људи, који су вични порицању, и питаће зар није непријатељство пријатељству најпротивније? А овим шта ћемо одговорити? Или зар не треба признавати да истину говоре? Треба. Зар је дакле, рећи ће, непријатељско пријатељском пријатељско или пријатељско непријатељском? Ни једно ни друго, рекао је. Али право неправу, или умереност разузданости, или добро злу? Не чини ми се да је тако. Али дакле, рекао сам ја, ако је заиста пак због противности што чему (пријатељском) пријатељско, треба и ово да је пријатељско. Треба. Ни слично дакле сличном ни противно противном није пријатељско. Не чини се.

XIII. Још и ово испитајмо да ли нам није непознато то, што је пријатељско, пошто заиста ништа од овога није, већ оно, што није ни добро ни зло, то је што каткад

дакле постаје пријатељ добру. Како говориш? рекао је. Али Зеуса ми, рекао сам, не знам, него заиста сам осећам несвест због непоузданости у расуђивању, и чини се по старој пословици да је пријатељско оно, што је врлинско. Личи дакле на нешто меко, глатко и масно, због чега се може бити лако исклизава и бежи од нас стога, што је такво. Говорим дакле да је пријатељско оно, што је добро. Ти пак не мислиш? Заиста. Говорим дакле пророкујући да је и онога, што је врлинско и онога, што је добро, пријатељско оно, што није добро ни зло. Уз то пак што ја, говорећи, пророкујем, почуј. Чини ми се као да су три нека рода, добро, зло и оно, што није ни добро ни зло. Шта пак теби? И мени, рекао је. И ни добро добру ни зло злу ни добро злу није пријатељско, као што предњи разговор не допушта. Остаје дакле, ако је иначе чему што пријатељско, да је оно, што није ни добро ни зло, пријатељско или добру или оном, што је такво, какво је то, јер не може некако злу пријатељско нешто постати. Истина. Ни слично заиста сличном, рекли смо сад тек. Зар не? Да. Неће дакле бити оном, што није ни добро ни зло, пријатељско оно, што је такво као то. Не чини се. Излази да само добру дакле постаје пријатељско само оно, што није ни добро ни зло. Природно, као што се чини.

XIV. Зар заиста дакле добро, рекао сам ја, о децо, води нас то, што се сада говори? Кад бисмо дакле замислили тело, које је здраво, онда ништа лекарске помоћи не треба, јер је довољно себи тако, да ни један, који је здрав, није лекару пријатељ због здравља. Зар не? Ни један. Али онај, који је болестан, мислим, због болести (пријатељ је лекару). Како пак не? Болест је зло, а лекарство је корисно и добро. Да. Тело пак по себи није ни добро ни зло. Тако. Нагони се пак тело због болести да лекарство жели и воли. Чини ми се. Оно, што није ни зло пак ни добро, постаје пријатељско добру због појаве зла. Чини

се. Јасно је пак да постаје (пријатељ добра) пре, него што постане само зло због онога зла, што га има; не може пак зло, које је постало, још желети добро и бити пријатељ(ско), јер не може, рекли смо, зло добру бити пријатељ. Не може пак. Размислите дакле о томе, што ја говорим. Говорим дакле да је по нешто такво и само, какво је год оно, што је с тим, а по нешто не; као кад би хтео ко бојом каквом што год намазати, с оним је пак што се намазало оно, чим се намазало. Сасвим. Да ли је дакле и тада такво по боји оно, што је се намазало, какво је оно, што је с тим? Не схваћам, рекао је. Али дакле, рекао сам ја, када би ко твоју косу, која је плава, белилом намазао, да ли би тада бела била или би се чинило (да је бела)? Чинило би се, рекао је. И заиста би била с њом белоћа. Да. Али ипак никако нешто више не може бити бела, већ с белоћом, која је с њом, нити је што бела нити црна. Истина. Али када пак, о пријатељу, старост њој исту ову боју донесе, онда је она постала (таква), какво је пак то (боја), што је с њом, појавом белоће бела. Како пак не? Ово дакле питам сад пак да ли ће, са чим је пак што, такво бити оно, што има, какво је оно, што је с тим; или ће бити, ако је на неки начин с тим, а ако није, неће? Овако (на овај други начин) више, рекао је. И оно, што није ни зло пак ни добро, по каткада никако није зло због зла, које је ту, а јест, кад је зло, које је већ такво постало. Сасвим. Дакле кад још нема зла и поред зла, које је ту, ова пак појава (зла) чини да оно жели добро, а појава (зла), која чини зло, лишава га уједно и жеље и пријатељства добра, јер није више оно, што није ни зло ни добро, већ оно, што је зло, а добро злу није било пријатељ. Није заиста. Због овога дакле могли бисмо рећи да већ и мудраци више не воле мудрост, било да су богови било да су људи ови, али опет не бисмо могли рећи да воле мудрост они, који тако незнање имају, да су зли, јер ни-

један зао неук не воли мудрост. Остају дакле они, који имају ово зло, незнање, али који још нису због њега (зла) неразборити и неуки, већ који још мисле да не знају, што не знају, због чега дакле и воле мудрост, који нису ни добри ни зли још, а који су зли, не воле мудрост, а ни они, који су добри, јер нам се ни противно противном ни слично сличном није чинило пријатељ у предњим разговорима. Или се не сећате? Сасвим заиста, рекли су. Сада смо дакле, рекао сам ја, о и Лисиде и Менексене, заиста изнашли, што је пријатељ(ско) и што није. Кажемо пак да је, и у души и у телу и свуда, оно, што није ни зло ни добро због појаве зла пријатељ добра. И рекли су и признали да је то сасвим тако.

XV. И ја сам дакле веома сам се радовао, као ловац неки, држећи радосно, што сам ловио. И потом не знам откуда ми је најчудноватија нека сумња дошла да није истинито оно, у чем смо се сложили и одмах ожалостивши се рекао сам: Гле чуда, о и Лисиде и Менексене, чини ми се да смо се у сну обогатили. Како пак? рекао је Менексен. Бојим се, рекао сам ја, да ни смо као на људе, разметљиве у говорима, наишли на неке такве лажи о пријатељу. Како дакле? рекао је. Дакле, рекао сам ја, гледајмо: Који је пријатељ, да ли је коме пријатељ или не? Природно, рекао је. Да ли је дакле ради нечега и због нечега или ради нечега и због нечега? Ради нечега и због нечега. Да ли (стога) што је пријатељ оно, ради чега је пријатељ пријатељу пријатељ или (стога) што није ни пријатељ ни непријатељ. Никако не схваћам, рекао је. Природно пак, рекао сам ја, али ћеш дакле може бити схватити, а мислим и ја ћу више знати, што говорим. Болесник је, сад смо рекли, лекару пријатељ; зар није тако? Да. Зар није због болести ради здравља лекару пријатељ? Да. Болест е пак зло? Како пак не? Шта је пак здравље? рекао сам

ја; добро или зло или ни једно ни друго? Добро, рекао је. Говорили смо дакле, као што се чини, да је тело, којој није ни добро ни зло, због болести, дакле због овога зла, лекарству пријатељ. Лекарство је дакле добро. Ради здравља је дакле лекарство примило пријатељство. И здравље је добро. Зар не? Да. Да ли је пак здравље пријатељ или није пријатељ? Пријатељ. Болест је пак непријатељ. Сасвим. Дакле што није ни зло ни добро због зла и што је непријатељ добра, пријатељ је ради добра и онога, што је пријатељ(ско). Чини се. Дакле ради онога, што је пријатељ(ско), оно, што је пријатељ(ско), пријатељ(ско) је због онога, што је непријатељ(ско). Чини се.

XVI. Добро, рекао сам ја. Пошто смо доведе дошли, о децо, припазимо да се не преваримо. То пак, што је пријатељ постао пријатељу пријатељ, остављам, а и то пак, што слично постаје пријатељ онога, што је слично, што је, рекли смо, немогућно; али ипак ово испитајмо да нас не превари то, што се сада говори. Лекарство је, велимо, ради здравља пријатељ. Заиста. Зар није дакле и здравље пријатељ? Сасвим. Ако је дакле пријатељ, ради нечега је. Да. Дакле ради нечега, што је пријатељ(ско), ако ће се сасвим подударати с пређашњим слагањем. Сасвим. Зар неће дакле и то бити опет пријатељ ради онога, што је пријатељ? Зар дакле не треба рећи да смо ми, тако идући, заиста дошли на неки почетак, који неће више вратити на друго пријатељство, већ ће доћи на прво пријатељство (на први почетак пријатељства), ради којег је, велимо, све друго пријатељ? Природно. Ово дакле говорим стога да нас све друго, што је, као што смо рекли, ради овога пријатељ, не вара стога, што је то као неке слике његове, док је оно прво то, што је заиста пријатељ(ско). Замислимо пак овако: ако ко што цени, као што на пример каткада отац сина од свега другога више цени, што би дакле такав ради

тога, што сина нада све држи, и друго што пак ценио? на пример кад би осетио да је он (син) пио сок од кукуте, да ли би ценио вино, кад би заиста мислио да ће то сина спасти? Зашто не? рекао је. Зар не и суд, у којем би вино било? Сасвим. Зар дакле тада ништа више не цени земљани суд него сина својега, ништа више три чаше вина него сина? или је овако некако: Свака таква жеља није због онога, што се ради нечега спрема, већ због онога, ради чега се све такво спрема; и ако често говоримо да ценимо злато и сребро, ипак дакле није то нешто више истинито; али оно, што нада све волимо, а јасно је да је ово, то је оно, ради чега се спрема и злато и све оно, што се спрема. Да ли ћемо тако рећи? Сасвим. Зар није и о пријатељству исти говор? што пак велимо да нам је пријатељско због нечега другога, што је пријатељско, види се јасно да речју говоримо ово: чини се да је пријатељско заиста оно само, чим се сва ова пријатељства, о којима се говори, завршују. Чини се да је тако, рекао је. Дакле оно, што је у истини пријатељско ради нечега пријатељскога, није пријатељско? Истина.

xvii. Ово је се дакле свршило да оно, што је пријатељско ради нечега пријатељскога, није пријатељско; али је заиста добро пријатељско? Мени се чини. Заиста се дакле због зла добро воли и овако је: Када би од трога, о чем смо сада пак говорили, добра и зла и онога, што није ни добро ни зло, двоје остало, зла би пак нестало и не би се никако дотицало ни тела ни душе ни другога, о чем пак велимо да то по себи није ни зло ни добро, зар тада ништа не би нама корисно било добро, већ би некорисно постало? Кад нас пак ништа више не би штетило, ништа нам никакве користи не би требало и тако би дакле тада било врло јасно да смо због зла добро желели и волели стога, што је добро лек од зла, а зло је болест: кад нема пак болести, ништа не треба лека. Да ли

је тако и од природе постало, те волимо добро због зла ми, који смо и између зла и добра, а само оно (добро) себе ради никакве потребе нема? Чини ми се да је тако, рекао је. Дакле оно, што нам је пријатељско, чим су се завршивала сва друга пријатељства, о којим смо рекли да су пријатељства ради другога, што је пријатељско, баш ништа на ова не личи. Ово је се пак ради онога, што је пријатељско, назвало пријатељско, а истинито пријатељско чини се да је све, што је од природе постало противно овом; дакле оно, што је пријатељско, опет нам се појавило ради онога, што је непријатељско; кад би пак нестало онога, што је непријатељско, не бисмо више, као што ми се чини, имали оно, што је пријатељско. Не чини ми се, рекао је, као што се пак сада говори. Да ли, рекао сам ја, Зеуса ми, ако би се зло уништило, ни гладовања ни жедњења ни другога чега такога не би било више? или глад пак, ако би и људи и животиње друге биле, неће бити штетна? још и жеђ пак и друге жеље, али не зле, ако би зло пропало? или је смешно питање шта ће бити тада или шта неће бити? Ко пак зна? Али дакле ово знамо да и у овој прилици оном, који гладује, глад може бити штетна, а може бити и корисна. Зар не? Сасвим. Зар не може и онај, који је жедан и који друго такво жели, каткада корисно (добро) желети, каткада штетно (зло), а каткада ни једно од тога двога (ни добро ни зло)? Свакако. Ако би се дакле уништило зло, које није од природе зло, шта би се са злом заједно уништило? Ништа. Биће дакле жеље, које нису ни добре ни зле, и ако се уништавају зла. Чини ми се. Може ли онај, који жели и воли, да не воли оно, што жели и воли? Не чини ми се. Биће дакле, као што ми се чини, неких пријатељстава, и ако се уништавају зла. Да је пак зло узрок некога пријатељства, онда с уништењем овога зла не би било пријатељства, јер с уништењем узрока не би могло још некако бити оно, чега је био

овај узрок (последница не може бити без узрока). Право говориш. Зар се дакле нисмо сложили да оно, што је пријатељско, воли нешто и због нечега и зар нисмо замислили тада пак да због зла оно, што није ни добро ни зло, воли добро? Истина. Сада пак, као што ми се чини, појављује се други неки узрок тога „волети и волети се“ (узајмичнога вољења). Зар је заиста дакле, као што смо мало пре говорили, жеља узрок пријатељства, и зар је оно, што жели, пријатељ ономе, што жели и тада, када жели, а оно, што смо раније говорили о пријатељству, био је неки празан говор, као велика спевана песма? Чини ми се, рекао је. Али заиста, рекао сам ја, оно пак, што жели, жели оно, што нема. Зар не? Да. Оно дакле, што нема, пријатељ онога, што год нема? Чини ми се. А оно, што нема, постаје, чега се год ко лишава. Како пак не? Онога што је сродно дакле, као што се чини, ако је пак случајно љубав, пријатељство и жеља, као што се чини, о Менексене и Лисиде. Сложили су се. Ви дакле ако сте пријатељи један другом, по природи сте некако сродни себи самим. Свакако, рекли су. И ако дакле неко другога жели, рекао сам ја, о децо, или воли, никад га не би желео нити волео нити љубио, да није случајно сродан некако ономе, којег води или по души или по некој душевној особини или владању или лику. Сасвим, рекао је Менексен, а Лисид је ућутао. Добро, рекао сам ја. Учинило нам је се да је потребно волети оно, што је дакле од природе сродно. Чини ми се, рекао је. Потребно је пак правом волеоцу и непритворном да га воли љубазник. Лисид дакле и Менексен једва су се некако сложили, а Хипотал је од радости мењао различне боје.

XVIII. И ја сам рекао, хотећи говор да прегледам: Ако се пак што оно, што је сродно од онога, што је слично разликује, могли бисмо рећи што, као што ми се чини, о и Лисиде и Менексене, о пријатељском, што је. Ако је

пак случајно исто и оно, што је слично и оно, што је сродно, није лако оставити се предњег говора да је слично сличном због сличности некорисно, а признавати да је некорисно оно, што је пријатељско, погрешно је. Ходете ли дакле, рекао сам ја, пошто смо као пијани од говора, да допустимо и кажемо да је оно, што је сродно, нешто различно од онога, што је слично? Сасвим. Да ли ћемо дакле узети да је и добро сродно свему, а зло да је туђе? или да је зло злу сродно, а добру добро, а оном, што није ни добро ни зло, оно, што није ни добро ни зло? Рекли су дакле да им се чини да је свако сваком од тога сродно. Опет смо дакле, рекао сам ја, о децо, упали у онај говор о пријатељству, који смо у почетку одбацили, јер неправедни неправедном и зли злом ништа мање неће бити пријатељ него добри добром. Чини се, рекао је. Како пак? ако кажемо да је оно, што је добро и оно, што је сродно, исто, зар може друго што него добри добром само бити пријатељ? Сасвим. Али заиста смо и ово пак мислили да смо порекли себе, зар се не сећате? Сећамо се. Шта би дакле требало још нама говора? Или је јасно да ништа не треба? Треба дакле, као мудри браниоци у судовима, све оно, што је се рекло, опет да разгледам. Ако пак ни они, који се воле, ни они који су слични, ни они који су неслични, ни они који су добри, ни они који су сродни, ни друго што смо рекли — јер се ни ја више не сећам због мноштва — ако, кажем, ништа од овога није пријатељ, ја пак ништа више немам шта да кажем. Кад сам ово рекао, имао сам на уму да другога већ којег од старијих подстакнем (да говори), али потом, као зли духови неки, вође и Менексенов и Лисидов, пришавши с њиховом браћом, позивали су их и заповедали им да кући иду, јер је већ било доцкан. У почетку смо дакле и ми и они, што су стајали око нас, њих терали, али пошто ништа нису марили за нас, него су, говорећи

језиком нешто мало туђим, и љутили се и ништа мање звали их, а нама је се чинило, пошто су они мало пили о Хермовој светковини, да је тешко њима владати, побеђени дакле од њих растурили смо друштво. Међутим ја сам, кад су они већ одлазили, рекао : Сад смо пак, о и Лисиде и Менексене, смешни постали и ја, стар човек, и ви, јер ће рећи ови одлазећи како ми мислимо да смо пријатељи једни других — јер и себе међу вас стављам — а још нисмо могли изнаћи шта је пријатељ.

ЦИЦЕРОНОВ

ЛЕЛИЈЕ О ПРИЈАТЕЉСТВУ

ПРЕВОД С ЛАТИНСКОГА ЈЕЗИКА.

Предговор

Марку Тулију Цицерону умире 45. године пре Христа кћи. У својој несрећи одаје се философији и у њој тражи себи утехе.

Од философских је дела његових тога времена и његово мало дело *Лелије о пријатељству*. Ово је дело Цицерон написао по смрти Цесаровој 44. година пре Христа, пошто га је из Рима прогнао Антоније.

Дело је ово посветио својем великом пријатељу Титу Помпонију Атику.

У делу је разговорни облик. Главни је говорник *Кај Лелије*, пријатељ Сципиона Африканскога млађега, а Цицерон га је узео стога, што је пријатељство Лелијево и Сципионово у старо доба било врло чувено. Сципион је био само неколико година млађи од Лелија. Мисли Лелијеве о пријатељству у овом делу управо су мисли Сципионове, као што то и сам Лелије каже у § 33. овога дела: „Чујте пак... то, што смо врло често ја и Сципион о пријатељству расправљали.“

Лелије је био под управом Сципионовом у 3. пунском рату, у којем је се Лелије показао храбрим. Претором је постао 145. године. У својем делу *о дужностима* II, 11, 40 прича нам Цицерон како је Лелије као претор победио Луситанца Виријата у луситанском рату. Као свештеник говорио је знаменити говор, којим је бранио свештенство, када је трибун Кај Лициније Крас поднео законски нацрт

да чланове свештеничких друштава не бирају сами свештеници, већ да их бира народ. Консулство је тражио 142. године, али га није добио, и ако га је Сципион помагао.

Лелије је добро познавао философију. Са Сципионом је био присталица стојичке философије и средиште просвећених људи. Од тих се људи у § 14. помиње *Луције Фурије Фил*, који је се одликовао грчком ученошћу и који је се по Цицероновим речима дружио с најученијим људима из Грчке, као што су се дружили и Публије Африкански и Кај Лелије. Он је у једном својем делу рекао да се државом не може управљати без неправде. Од тих људи, који су философски били учени, била су и оба зета Лелијева: *Квинт Муције Сцевола* и *Кај Фаније*, затим *Публије Теренције* Афричанин (185—159), комедијски писац, којем су, као што каже Светоније у Теренцијеву животу, у писању помагали Лелије и Сципион.

По природи својој био је Лелије ведар и благ и ведрином и благошћу својом он је ублажавао оштра начела стојичке философије. Због умерености и владања Лелијева собом, савременици су Лелијеви Лелија називали мудрим.

Узгредни су говорници били Лелијеви зетови *Кај Фаније* и *Квинт Муције Сцевола*.

Кај Фаније, показао је се храбрим у 3. пунтском рату под Картагином и доцније у Шпанији у рату с Виријатом. Био је присталица стојичке философије. Писао је *лешописе*, у којим описује догађаје својега времена и главни је извор за историју времена браће Граха.

Квинт Муције Сцевола, свештеник, био је сродник свештеничкога старешине Квинта Муција Сцеволе и одличан правник. Због његове честитости савременици су га волели и ценили. Њему је Цицерон као младић с Атиком ишао да слуша његова правничка расправљања. После његове смрти 88. године придружио је се Сцеволи, свештеничком старешини.

Цицерон преноси разговор у 129. годину, у време одмах после Сципионове смрти. Неколико дана после Сципионове смрти долазе Лелију његови зетови Кај Фаније и Квинт Луције Сцевола и питају га како подноси бол због смрти својега пријатеља. Лелије им потом говори о својој срећи због пријатељства са Сципионом. Како олет Фаније моли Лелија да им каже своје мисли о пријатељству, то и Цицерон одмах отпочиње расправљање о пријатељству. Цицерон, који је се служио и грчким делима, не расправља о пријатељству сасвим научно. О пријатељству он говори више као Римљанин и као државник, који гледа на прилике у самом животу, особито у државном животу.

Други људи у овом делу:

Публије Сулпиције Руф, био је прво присталица племића, али је као народни трибун 88. године био присталица Маријев и омразио се са својим ранијим друговима и пријатељима, тадашњим консулом Квинтом Помпејем Руфом и Луцијем Корнелијем Сулом. Када је доцније Сула ушао у Рим као победилац, Сулпиције је тада погинуо.

Кашон старији, умро је 149. године пре Христа у својој 85. години.

Луције Ацилије, савременик Цицеронов, помиње га Цицерон поред Секста Елија као издавача закона од XII таблица.

Децим Јуније Бруш, консул 138. године пре Христа.

Луције Емилије Паул, изгубио је у кратком времену два сина, једнога од 12 година, а другог од 14 година.

Кај Сулпиције Гал, војни трибун у рату с Персејем, македонским краљем, славан звездар и зналац грчке књижевности.

Маније Манилије, говорник и правник.

Кај Фабриције Луцин и *Маније Курије Денташ*, војсковође у рату с Пиром, и *Тиберије Корунканије*, пријатељ Манија Курија, одликовао се у рату с Етрурцима, а

сва три су били најпознатији примери правде, несебичности и родољубља.

Квинт Еније, родио је се 239. године пре Христа у Рудијама, славан епски и драмски песник. У својем главном епском делу *аналима* употребио је место старога сатурнскога стиха *хексаметар*.

Марко Пакувије, родио је се 219. године пре Христа, сестрић Енијев, поред Атија најзнаменитији римски трагичар. Мисли се на дело *Dulorestes* „роб Орест“.

Саурије Касије (Вецелин) и *Саурије Мелије*, погинули су стога, што се на њих посумњало да хоће краљевску власт.

Пир, епирски краљ.

Ханибал, чувени картагински војсковођа, који је ратовао с Римљанима.

Квинт Елије Туберон, сестрић млађега Сципиона, био је противник Тиберија Граха као народни трибун 133. и Гаја Граха као претор 123. године пре Христа.

Кај Блосије, стојичар, храбрио је Тиберија Граха у намерама његовим. Када је се 132. године пре Христа за консула Публија Попилија Лената и Публија Рупилија одредио одбор ради испитивања присталица Тиберија Граха као кривица, Блосије побегне Аристонику, који је присвојио пергамско краљевство, што га је Римљанима оставио Атал. Када су Римљани победили Аристоника 129. г., Блосије се сам убије.

Квинт Емилије Пап и *Кај Фабриције Лусцин*, консули 282. и 278. године, ценсори 275. године пре Христа.

Кај Папирије Карбон, био је после смрти Тиберија Граха члан одбора за извршивање земаљских закона. Када је као народни трибун 131. године пре Христа тражио да се народу допусти да бира једнога истога трибуна колико хоће пута, Сципион му је се одупро. Протурио је тајно гласање у народној скупштини. Као консул 120. године

пре Христа постао је ватрен великаш. Када су и њега због Грахових покрета оптужили, он је се сам убио 119. год. пре Христа.

Кај Катон (§ 39), унук Катона ценсора, присталица Тиберија Граха.

Тиберије Грах (§ 41) присвојио је и власт својега друга у служби Марка Октавија и тако остао сам да управља као владалац.

Габинијев закон (§ 41), по којем је се тајно гласало гласачким таблицама за избор чиновника 139. године пре Христа и *Касијев закон*, по којем су се тајним гласањем бирале судије за народне судове.

Темисшокло, грчки војсковођа, којег су Грци прогнали стога, што су се бојали да сам не загосподари Грчком. Умро је (по Тукидиду) од неке болести у Магнесији.

Кориолан је по Ливију живео међу Волштанима, римским непријатељима, и доживео велику старост.

Епикуровци и *Кирењани* (§ 45 и § 46). Епикур из острва Сама (родио је се 342. године пре Христа), оснивач епикурске философске школе. Он је учио да има само једно добро и само једно зло. Добро је душевни мир, за којим треба тежити, а зло је бол, који треба избегавати. Врлина је доносилац душевнога мира. Највећи душевни мир осећа мудрац, пошто је он слободан од свакога спољашњега утицаја. — Стојичарима је било највише начело *живети природно* (*naturae convenienter vivere*). За разумна човека има само једно добро и само једно зло, а све друго није ни добро ни зло. Добро је врлина, а зло је неврлина: сва су добра једнака, сва су зла једнака. Како без знања нема врлине, то онај, који је с врлином мора бити и мудар. Тако је мудрац слика свакога савршенства и он је једини срећан, а немудар је слика свакога зла и несреће. — Киренску је школу основао Сократов ученик Аристип.

Стојичарима је се епикурска и киренска философија чинила себичном.

Бијанш из Пријене, у Јонији, један од седморице грчких мудраца.

Спурије Мумије, брат Луција Мумија Ахаика, који је разорио Коринт.

Квинш Фабије Максим, син Луција Емилија Паула Мацедоника, посинак Квинта Фабија Максима. Био је консул 145. године пре Христа.

Неоптолем (или Пир), син Ахилов, одгајио га је у острву Скиру дед по матери Ликомед. Одатле га је одвео под Троју Одисеј, пошто је се по пророштву Троја могла освојити само с помоћу Неоптолема.

Квинш Помпеј обећао је Сципиону да ће Лелија помагати при тражењу консулства 141. године пре Христа. Он није одржао реч и сам је постао консулом.

Квинш Цецилије Мешел Мацедоник, био је глава Сципионових противника.

Архиша, Питагоровац, пријатељ Платонов, знаменит као философ, математичар и звездар.

Андарка „девојка из Андра“, комедија Публија Теренција.

Гнашон, име готована у Теренцијевој комедији Еунуху.

Луције Манцин и *Квинш Максим*, консули 145. године пре Христа.

Кај Лициније Крас, народни трибун 145. године пре Христа, хтео је да одузме свештеничким друштвима право да сама бирају чланове својега друштва. То је право бирања хтео да пренесе на народну скупштину.

Таида, личност у Теренцијевој комедији Еунуху.

Публије Корнелије Сципион Насика Коркул, зет старијега Африканскога, консул 162. и 155. године, отац Насике Серапиона, убица Тиберија Граха.

Тиберије Грах, отац Тиберија и Каја Граха, зет старијега Африканскога.

Публије Рутилије Руф, ученик стојичара Панетија и Публија Муција Сцеволе у правништву, правник, служио је као војни трибун под Сципионом под Нуманцијом у Шпанији.

Аул Вергиније, неки непознат правник.

Ово су одељци у овом делу:

I, 1—5 предговор и посвета Атику.

II, 6—16 говор о Сципиону и смрти његовој.

V—XXVII Лелијев говор о пријатељству и то: V, 17—VII, 24 о вредности пријатељства: § 17 одбијање научнога испитивања; § 18—21 пријатељство може бити само међу добрим људима; угодности од пријатељства; § 22 у садашњости, § 23 у будућности; § 23 пријатељство као државно начело, које одржава породице и државе у слози и § 24 пријатељство као свешко начело — као сила, која сједињује и одржава свеш и пријатељство, што га признаје општи људски осећај. — VII, 25—VIII, 26 Лелијеви зетови моле Лелија да настави говор о пријатељству. — VIII, 26—IX, 32 о суштини пријатељства: § 26—29 љубав је извор пријатељству, а не корист; § 30—32 пријатељство не постаје због сиромаштине: корист није узрок, већ последица пријатељства; § 33—35 опасности, што прете трајању пријатељства. — XI, 36—XXVI, 100 прописи о пријатељству и то: 1) XI, 36—XX, 75 правила о пријатељству мудраца: § 36—61 докле сме ићи љубав у пријатељству; § 62—66 каква владања треба да су пријатељи, што их треба бирати; § 67—68 треба ли више ценити нове него старе пријатеље; § 69—74 каква узајмичност треба да је између неједнаких пријатеља; § 75 превелика љубав може лако нарушити срећу пријатељу. 2) XXI—XXVI правила о обичним пријатељствима: § 76—78 неотклонљиво раскидање пријатељства због увреде и

неправде; § 88 правила о *избору* пријатеља, при чем треба да је опрезност у толико већа, у колико је вредност пријатељства већа; § 100 правила о пријатељском друговању.

XXVII свршетак говора и истицање и препоручивање *врлине* као основе пријатељству, које се без врлине не може ни замислити.

Превод је с латинскога издања од К. Ф. В. Милера (Тајбнер, Лајпциг 1909.)

У нас је ово дело превео Григор. Лазић 1836. год. (Београд), разуме се српским језиком својега времена, а у Хрвата А. Вебер (Загреб 1860.).

ЦИЦЕРОНОВ

ЛЕЛИЈЕ О ПРИЈАТЕЉСТВУ

— — —
ТИТУ ПОМПОНИЈУ АТИКУ.

1. Квинт Муције, свештеник, обично је много причао о Кају Лелију, тасту својем, с верним памћењем и приамљиво и није се устручавао да га у сваком говору назива мудрим. Мене је отац само тако био одвео Сцеволи, пошто сам навршио шеснаесту годину, да се, докле могу и докле се може, од старца никада не удаљујем. И тако сам ја многа његова мудра расправљања и многе кратке и згодне изреке памтио и тежио да постанем његовом мудрошћу паметнији. Пошто је он умро, отишао сам главару свештеничком Сцеволи, којег смем због ума и због правичности називати најизврснијим у нашој држави. Али о овом у друго време; сад се враћам на свештеника.

2. Као што се често многога чега сећам, тако се особито сећам да је код куће у полуокруглом седишту седећи, као што је имао обичај, када сам и ја био заједно и врло мало пријатеља, случајно долазио на разговор о оном, што је тада случајно многим било предмет говора. Та сећаш се заиста, Атиче, и у толико више, што си много друговао с Публијем Сулпицијем, колико је било или чуђење или жаљење људи, када се он као народни трибун због смртне мржње није слагао са Квинтом Помпејем, који је тада био консул, с којим је најусрдније и најљубавније живео. 3. И тако је тада Сцевола, када је случајно то

споменуо, изложио нама говор Лелијев о пријатељству, који је он говорио с њим и другим зетом, Кајем Фанијем, сином Марковим, мало дана после смрти Африканскога. Запамтио сам мисли тога расправљања и њих сам у овој књизи изложио по својој вољи; навео сам их да богме као да сами говоре, да се не умеће чешће „велим“ и „вели“ и да се види као да сами говоре.

4. Та када си често на ме наваљивао, да о пријатељству пишем нешто, мени је се чинило да је то вредно не само да сви знају, него да је вредно и нашега пријатељства. Стога сам учинио врло радо да користим многим на твоју молбу. Али као што сам у Катону Старијем, којег сам писао за тебе о старости, Катона навео као старца да расправља, пошто ми се ни једна личност није чинила прикладнија, која би говорила о том доба, него личност онога, који је и врло дуго старац био и у самој се старости мимо остале истакао, тако је се, када сам чуо од оца да је највредније спомена било пријатељство Каја Лелија и Публија Сципиона, мени чинила прикладна Лелијева личност, која би о пријатељству говорила оно исто, што је он расправљао и чега је се Сцевола сећао. Ова је врста говора, која стоји до угледа људи старога доба, и то славних, има, види се, више не знам како озбиљности; стога се ја сам, читајући своја дела, тако осећам кад када, да мислим да Катон, а не ја, говори.

5. Али што сам тада старцу као старац о старости, тако сам у овој књизи пријатељу као највећи пријатељ писао о пријатељству. Тада је Катон говорио, од којег није био нико готово старији у то време, нико паметнији; сада ће Лелије и то мудри (јер су га тако држали) и славом пријатељства изврсни о пријатељству говорити. Хтео бих да од мене душу за часак одвратиш и да мислиш да Лелије говори сам. Кај Фаније и Квинт Муције долазе тасту после смрти Африканскога; ови отпочињу говор, а одговара

Лелије, којег је цела расправа о пријатељству, а ову читајући себе ћеш сам познати.

II. 6. *Фаније*. Тако је, Лелије; јер није нико био бољи од Африканскога ни славнији. Али треба да мислиш да су очи свих у тебе једнога упрте; тебе мудрим и називају и и држе. Приписивало је се ово недавно Марку Катону, Луција Ацилија, као што знамо, код оца наших називали су мудрим, али и један и други на неки други начин, Ацилије, што је се мислило да је учен у грађанском праву, Катон, што је био вичан многим чему; ишле су од руке до руке и у сенату и на тргу његове многе и паметне наредбе и постојане расправе и оштроумни одговори; стога је већ у старости имао као надимак мудри. 7. Мисле да си ти пак на други неки начин не само због природе и нарави, него и због научне жеље и учености мудар, и не као што прост народ има обичај, већ као што учени имају обичај називати мудрим, за каква у осталој Грчкој (јер који се седморицом мудраца називају, њих они, који то тачније траже, у број мудраца не убрајају) ниједнога нисмо чули, а чули смо замо за једнога у Атини, и то да га је и Аполоново пророштво за најмудријег прогласило; мисле да је у тебе ова мудрост, да ти мислиш да су сва твоја добра у теби и да све људске догађаје држиш за ниже од врлине. Стога ме питају, мислим и овога нашега Сцеволу, на који ли начин смрт Африканскога подносиш, и у толико више, што последњег петог дана месечнога, када смо у врт Децима Брута, свештеника, ради вежбања, по обичају, дошли, ти ниси био ту, који си иначе најмарљивије увек обично тога дана долазио и ту дужност вршио.

8. *Сцевола*. Питају додуше, Кају Лелије, многи, као што је Фаније рекао, али ја то одговарам, што сам опазио да ти бол, који си осетио због смрти не само највећег човека, него и највећег пријатеља, ниси могао подносити

умерено не потресајући се и да није било то особина твоје човечности (не потресати се); што пак ниси био петог дана месечнога дана у друштву нашем, одговарам да је болест била узрок, а не жалост.

Лелије. Право ти пак, Сцевола, и истинито говориш; та нити је требало да се од те дужности, коју сам увек вршио, кад сам здрав, одвраћам због неприлике своје нити мислим да се због икоје прилике ово постојану човеку може догађати, да буде икаква прекидања посла. **9.** Ти пак, Фаније, што кажеш да се мени придаје толико, колико ја нити признајем нити тражим, чиниш пријатељски; али, као што ми се чини, не судиш право о Катону; јер или није нико, што пак више мислим, или, ако је ико, он је био мудар. Како је, да друго не спомињем, смрт синову поднео! Запамтио сам Паула, видео сам Гала, али ови су поднели због дечака, а Катон због потпуна и поуздана човека. **10.** Стога се чувај да према Катону не дајеш првенство ни оном самом, којег је Аполон, као што кажеш, за најмудријег прогласио; та овога се дела, онога речи хвале. О мени пак тако сматрајте, да већ с обојицом говорим:

III. Кад бих ја одрицао да се чежњом за Сципионом потресам, видели би мудри како то право радим; али заиста бих лагао. Та потресам се, лишен таква пријатеља, какав, као што мислим, нико никада неће бити, какав, као што могу тврдити, нико заиста није био; али не треба ми лек, себе сам тешим и највише оном утехом, што сам без онога погрешнога мишљења, с којег се због смрти пријатеља врло многи обично узнемирују. Ништа се зло није догодило Сципиону, мислим, мени је се догодило, ако је се што догодило; због својих се пак неприлика веома узнемиравати знак је волети не пријатеља, већ себе сама. **11.** Ко може одрицати да је он прошао преславно? Ако заиста бесмртност, што он никако није мислио, није хтео желети, шта није постигао, што је човеку слободно желети? који је највећу наду грађана,

коју су о њему као дечаку већ имали, одмах као младић невероватном храброшћу превазишао, који консулство није затражио никада, постао је консул два пута, први пут пре законскога времена, други пут за себе у своје време, за државу готово доцкан, који је уништењем двају градова, највећих непријатеља овој држави, не само садашње, него и будуће ратове уништио. Шта да говорим о нарави врло благој, о љубави према матери, издашности према сестрама, доброты према својим, правди према свим? познато вам је. Како је пак грађанству драг био, показало је се погребном жалошћу. Шта би дакле овом могао помоћи додаток од мало година? Та старост и ако није тешка, као што се сећам да је Катон годину пре, него што је умро, са мном и са Сципионом расправљао, ипак уништава ону живост, у којој је и тада био Сципион. **12.** Због тога је додуше живот такав био или срећа или слава, да ништа није могло уз то доћи, а осећај умирања уништила је брзина (умирања); а о овој врсти смрти тешко је говорити, шта људи сумњају, видите; ово је заиста ипак слободно говорити да је Публију Сципиону од многих дана, које је у животу најславније и најрадосније видео, онај дан најславнији био, када су га после распуштања сената кући отпратили пред вече сенатори, римски народ и савезници Латини дан пре, него што је умро, да се чини да је из тако високога ступња угледа дошао небесним боговима пре него подземним.

IV. 13. Ни с оним се заиста не слажем, који су ова учења недавно почели расправљати да с телима заједно душе пропадају и да се све смрћу уништава; више мени вреди углед старих, или наших старих, који су мртвим тако верска права приписивали, што не би чинили заиста, да мисле да се ништа њих не тиче, или оних, који су у овој земљи живели и велику Грчку, која је се сада додуше уништила, а тада цветала, установама и наукама својим просветили, или онога, којег је Аполоново пророштво за нај-

мудријега прогласило, којем се није чинило час ово, час оно, као врло многим, већ исто увек, да су људске душе божанске и да им је, кад из тела изиђу, повратак на небо отворен и да је сваком најбољем и најправичнијем најлакши.

14. А ово је се исто чинило Сципиону, који је додуше, као да прориче, врло мало дана пре смрти, када је и Фил и Манилије био ту и других више, и када си и ти, Сцевола, са мношвом дошао, три дана расправљао о држави; и ове расправе био је крај готово о бесмртности душа, што је, говорио је он, у спавању у слици од Африканскога чуо. Ако је то тако, да свакога најбољег човека душа при смрти најлакше излеће као из затвора и окова телесних, коме мислимо да је пут боговима био лакши него Сципиону? Стога туговати због ове његове судбине бојим се да не буде знак више завидљивца него пријатеља. А ако је пак оно (учење) истинитије да је иста пропаст душа и тела и да никаква свест не остаје, додуше ништа добро нема у смрти, али заиста нема ништа ни зло; па и ако с губитком свести настаје исто, као да се у опште није родио, ипак што је се родио и ми се радујемо и ова ће се држава, док узбуди, радовати.

15. Стога је он додуше, као што сам напред рекао, прошао најбоље, ја незгодније, и било је правије да ја, пошто сам пре ушао у живот, тако пре и умрем. Али ипак у сећању о нашем пријатељству тако уживам, да ми се чини да сам срећно живео, што сам са Сципионом живео, с којим сам делио бригу о држави и посебништву, с којим ми је била заједничка и кућа и ратовање и, то у чем је сва језгра пријатељства, највеће слагање у намерама, жељама и мислима. Стога не уживам толико у том гласу, особито неистинитом, о мудрости, који је сад Фаније споменуо, колико уживам, што се надам да ће спомен нашега пријатељства бити вечан и то ми је у толико више на срцу, што се од свих векова тек три или четири пара

пријатеља спомињу; стога с надом мислим да ће Сципионово и Лелијево пријатељство бити потомству познато.

16. Фаније. Та на ствар, Лелије, потребно је. Али пошто си пријатељство споменуо и пошто смо докони, учинићеш ми веома по вољи, надам се исто тако Сцеволи, ако, како о осталом, када се питаш, тако о пријатељству будеш расправљао шта мислиш, каквим држиш, која правила дајеш.

Сцевола. Мени ће заиста бити мило; и то када сам покушавао да то управо с тобом расправљам, Фаније је претекао. Стога ћеш обојици нас веома по вољи учинити.

V. 17. Лелије. Ја се заиста не бих премишљао, да се у се сам уздам; заиста је и предмет изврстан и ми смо, као што је рекао Фаније, докони. Али ко сам ја? или која је у мене моћ? учених је то обичај, и то Грка, да им се ставља предмет, о којем како хоћеш с места расправљају; велики је посао и треба не мала извезбаност. Стога оно, што се о пријатељству може расправљати, од оних, мислим, тражите, који су у том стручњаци; ја вас могу само опомињати да пријатељству према свем, што је људско, дајете првенство; ништа није заиста тако природи прикладно, тако погодно за срећу или несрећу.

18. Али ово прво мислим да пријатељства не може бити осим међу добрим људима; али ја не терам мак на конач, као они, који ово тачније расправљају, може бити с правом, али за општу корист мало; кажу заиста да нико није добар човек осим мудрац. Нека је заиста тако; али они разумеју ту мудрост, коју до сада ни један човек није постигао, а ја треба да се обзирем на оно, што је у обичају и општем животу, а не на оно, што се замишља или жели. Никад ја нећу рећи да су Кај Фабриције, Маније Курије и Тиберије Корункије, које су за мудре наши стари држали, по мерилу тих били мудри. Стога нека себи задрже и мрско и неразумљиво име мудрост, а нека допусте да су били добри људи.

Ни то неће учинити, тврдиће да се то не може допустити осим мудрацу. **19.** Расправљајмо, као што кажу, по својој простој памети. Који се тако владају и тако живе, да се њихова верност, честитост, праведност и племенитост признаје и да нема у њих никакве жеље, распуштености и смелости и да су великога постојанства, као што су они били, које сам сада споменуо, ове добрим људима, као што су се за то држали, мислимо да тако и треба називати стога, што се поводе, колико људи могу, за природом као најбољим вођем доброга живљења. Та тако ми се чини да провидим да смо се зато родили да између свих људи буде друштво неко, али веће, да свако што ближе приђе нама. Стога су грађани пречи него туђинци, сродници него несродници; с овим је заиста пријатељство сама природа створила; али оно нема довољно постојанства. Заиста је стога боље пријатељство од сродства, што се због сродства вољење може уништавати, а због пријатељства не може; уништавањем вољења да богме уништава се реч пријатељство, а реч сродство остаје. **20.** Колики је пак значај пријатељства из овога се може највише видети, што је се од бескрајнога друштва рода људскога, које је склопила сама природа, тако однос сузио и ограничио да се сва љубав везује или између двојице или између мало њих. **VI.** Та пријатељство није ништа друго осим слагање, здружено с љубављу и вољом свега онога, што је божанско и људско; од њега заиста, с изузетком мудрости, може бити ништа боље човеку бесмртни богови нису дали. Једни дају првенство богатству, једни добром здрављу, једни моћи, други частима, многи и насладама. Ово је крајње додуше животињско, оно напред пропадљиво и непоуздано, које не стоји толико до наших намера, колико до слепе судбине. Који пак врлину за највеће добро држе, они изврсно раде, али ова сама врлина пријатељство и рађа и одржава и без врлине пријатељства не може бити ни на

који начин. **21.** Та објашњавајмо врлину по обичају живота и говора нашега и не меримо је, као неки учени људи, по сјају речи и за добре људе држимо оне, који се држе, Пауле, Катоне, Гале, Сципионе и Филе; овим је општи живот задовољан; оставимо се пак оних, који се у опште нигде не налазе. **22.** Дакле међу таквим људима пријатељство је од толиких користи, колике једва могу рећи. Пре свега како може бити живот „живош“, као што каже Еније, који у пријатељској узajмичној доброту не налази мира? Шта је слађе него имати, с којим о свем смеш тако говорити као са собом? Какво би било тако велико уживање у срећи, да немаш, који се њој тако кас ти сам радује? несрећу пак подносити тешко би било без таква, који би је и теже него ти подносио. Затим остало, што се жели, корисно је поједино за поједине готово прилике, богатство да живиш, утицај, да се поштујеш, части, да се хвалиш, забаве, да се веселиш, здравље, да без бола будеш и телесне послове радиш; пријатељство има врло многе прилике; куда год се окренеш, ту је, ни с којег се места не истискује, никада није у невреме, никада није досадно; и тако се ни водом, ни ватром, као што кажу, у више прилика не служимо него пријатељством. И ја сада не говорим о обичном или средњем пријатељству, које ипак и годи и користи, већ о правом и савршеном, какво је било пријатељство оних, који се у малом броју спомињу. Та пријатељство и срећу чини сјајнијом и несрећу, делећи је и имајући је заједнички, лакшом.

VII. 23. Кад већ врло многе и врло велике угодности пријатељство има, онда је она угодност заиста боља од свих, што пријатељство добром надом светли у напредак и не допушта да духови слабе или падају. Заиста правога пријатеља који гледа, као слику неку своју гледа. Стога и кад нису ту, ту су и сиромашни богати су и слаби јаки су и, што је теже рећи, мртви живе; то-

лико их поштовање, сећање и чежња прати. Стога се чини да је оних срећна смрт, а свих живот похвалан. Ако пак будеш изузео из природе сvezу пријатељства, нити ће кућа икоја нити град моћи опстати, ни само обрађиване земље неће остати. Ако се то мање разуме колики је значај пријатељства и слоге, из раздора и неслога може се разумети. Та која је кућа тако постојана, која тако јака држава, која се мржњом и раздорима из основа не може оборити? По овом се може судити колико је добра у пријатељству.

24. Причају да је додуше неки учени Агригенћанин у грчким песмама учио да оно, што је у природи и целом свету постојано и што се креће, пријатељство скупља, а неслога разасипа. И ово додуше сви људи и разумеју и у истини признају. Стога, ако је се када која услуга пријатељска појавила или у долажењу у опасности или у дељењу опасности, ко је, који то највећим хвалама не узноси? Какви усклици допадања у целом позоришту недавно при новом позоришном делу гота и пријатеља мојега Марка Пакуваја! када је Пилад, пошто краљ није знао који је од њих двојице Орест, говорио да је он Орест да би се место њега убио и када је пак Орест, тако као што је заиста било, једнако тврдио да је он Орест. Стојећи пљескали су при измишљеном догађају; шта мислимо да би при истинитом догађају чинили? Нехотице је одавала сама природа своју силу, пошто људи за прави рад у другог држе то, што сами не могу радити.

Чини ми се да сам доведе могао казати шта мислим о пријатељству; ако што има осим тога (мислим пак да има много), питајте оне, ако се свиди, који то расправљају.

25. *Фаније.* Ми ћемо пак тебе пре питати; међутим и оне сам често питао и заиста врло радо слушао; али је други неки начин говора твојега.

Сцевола. Тада би ти још пре то рекао, Фаније, да си ономадне био у врту Сципионову, када је се о држави

расправљало. Какав је тада бранилац правде био од разложита Филова говора!

Фаније. Лако је то додуше било, правду најправеднијем човеку бранити.

Сцевола. Шта? Зар није лако бранити пријатељство оном, који је због пријатељства, очувана највећом верношћу, постојанством и правдом, највећу славу добио?

VIII. 26. *Лелије.* Ово је заиста силом нагонити. Та шта је стало до тога, на који ме начин нагоните? нагоните доиста. Заиста жељама зетова, особито у доброј пралици, противити се не само тешко је, него није ни правично.

Дакле мени, који најчешће мислим о пријатељству, обично се чини да највише то треба посматрати да ли је се због слабости и оскудице желело пријатељство, да чињењем и примањем добротинастава што је ко мање сам собом подобан, то прима од другог и опет враћа, или је ово додуше особина пријатељства, а узрок други претежнији и племенитији и који је пре од саме природе постао. Заиста је љубав, по којој је се назвало пријатељство, први узрок склапању пријатељства. Та користи истина и они уживају често, који се с претворним пријатељством поштују и пазе због прилике, у пријатељству пак ништа није лажно, ништа претворно, већ што год има, то је истинито и добровољно. **27.** Стога ми се чини да је пријатељство постало пре од природе него од оскудице, пре због пристајања душе с неким осећањем вољења него због мисли колико ће то користи имати. А ово додуше какво је, може се видети и на неким животињама, које своју младунчад тако воле до некога времена и које младунчад тако воле, да се лако појављује њихово осећање. А ово је у човека много очигледније, прво због оне љубави између деце и родитеља, која се не може уништити осим гнусним злочинством; затим када је се слично осе-

ћање љубави појавило, ако смо нашли некога, са чијим се владањем и природом слажемо стога, што нам се чини да у њему прозиремо као неку светлост поштења и врлине. **28.** Ништа заиста од врлине није љупкије, ништа, што више мами вољењу, да богме пошто због врлине и поштења некако волимо и оне, које никада нисмо видели. Ко је тај, који с неком пријатељском љубављу не спомиње Каја Фабриција и Манија Курија, које никада није видео? Ко је пак тај, који Тарквинија Суперба, који Спурија Касија и Спурија Мелија није мрзио? Са два се вођа била пресудна битка о власт у Италији, с Пиром и Ханібалом; једном због поштења његова нисмо одвише противници, другога због немилости увек ће ова држава мрзити.

IX. 29. Ако је дакле толика моћ поштења, да га волимо и у оних, које никада нисмо видели, или, што је још значајније, и у непријатеља, шта је чудновато, ако се душе људске покрећу, када се види да прозиру врлину и доброту оних, с којим се могу здружити? Међутим се љубав потврђује и примањем добродетелности и прозирањем чежње и друговањем, а када ово приступи оном првом покрету душе и љубави, онда букне нека дивна величина оданости. Ако који мисле да она постаје од слабости, да би имала кога, којим би постизала, што сваки жели, они да богме прећуткују низак и врло мало племенит, тако да речем, постанак пријатељства, о којем тврде да је постало због оскудице и потребе. А да је ово тако, онда што би ко мање имао по својем мишљењу, то би за пријатељство био прикладнији; али ово је сасвим друкчије. **30.** Заиста што се ко више узда у се, и што је се ко више врлином и мудрошћу тако наоружао, да му нико не треба и да мисли да је све његово имање у њему самом, то се више одликује у тражењу и неговању пријатељства. Па шта? Африкански сиромашан мноштво? Никако бога ми! а ни ја њим; али ја сам због некога дивљења његовој вр-

лини њега запазио, он је опет због некога мишљења може, бити, које је имао о мојем владању, запазио мене; друговање је још увећало пријатељство. Али и ако су многе и велике користи затим дошле, ипак нису због наде о њима дошли узроци волења. **31.** Па као што смо добротворни и издашни, не да тражимо захвалност (јер ни добротворство не дајемо на добит, већ од природе нагињемо издашности), тако, мислимо, треба тражити пријатељство, потакнути не надом о награди, већ што је сва његова корист у љубави. **32.** С овим се не слажу сасвим они, који као марва у свем гледају на уживање, и није чудо; та ништа узвишено, ништа сјајно и божанствено не могу гледати они, који су све своје мисли хитнули у то, што је тако ниско и тако презриво. Стога се оставимо ових у овом а сами мислимо да се од природе рађа осећање вољења и љубав оданости показивањем поштења. А они, који су га пожелели, приближују се и придружују се, да и у друговању и владању онога, којег су почели волети, уживају и да буду једнаки у љубави и више накани за чињење него за тражење услуга и да ово између њих буде часно надметање. Тако ће се и највеће користи од пријатељства добити, и његов постанак од природе биће узвишенији и истинитији него постанак од слабости. Та да корист склапа пријатељство, она би с променом и уништавала; али пошто се природа не може мењати, стога су права пријатељства вечна. Постанак пријатељства додуше видите, ако што на ово може бити нећете да рекнете.

Фаније. Ти пак настави, Лелије; јер место овога, који је млађи, одговарам с потпуним правом.

33. Сцевола. Право ти додуше кажеш. Стога слушајмо.

X. Чујте пак, врло добри људи, оно, што смо врло често ја и Сципион о пријатељству расправљали. Међутим он је говорио да додуше ништа није теже, него да пријатељство до последњег дана живота остане. Јер је го-

ворио да се догађа често или да исто не користи једном и другом или да о држави не мисле један и други исто; говорио је да се и ђуди у људи често мењају, час због среће, час због несреће, чак због старости. И за пример тога узимао је слику ране младости, што највећа дечачка љубав често престаје заједно с навршеном шеснаестом годином; **34.** а ако пак устраје до младога доба, она се ипак уништава каткада борбом или због женидбе или због неке користи стога, што исто не може да добије и један и други. А ако који буду даље у пријатељству отишли, оно се опет често руши, ако се буду борили о част; та нема ниједне веће куге за пријатељство од жеље за новцем у врло многих, од борбе за част и славу у свих добрих људи; стога је често највеће непријатељство постало између највећих пријатеља. **35.** И велики раздори и то по највише основани настају, када се што од пријатеља, што није право, тражи, да буду или слуге жеље или помагачи у неправди; а који ово одбијају, и ако то часно чине, ипак се од оних, којим неће да чине по вољи, окривљују, што се одричу права пријатељства. Они пак, који се усуђују тражити ма што од пријатеља, самим тражењем признају да ће све ради пријатеља чинити. Због њихове тужбе уништавају се не само стара пријатељства, него и свагдашња мржња настаје. Ови тако многи, рекао бих, удеси прете пријатељствима, да је говорио да му се чини да умаћи свим удесима припада не само мудрости, него и срећи.

XI. 36. Стога то прво видимо, ако је по вољи, докле љубав у пријатељству треба да иде. Зар је требало, ако је Кориолан имао пријатеље, да они с отачанством ратују с Кориоланом? Зар је требало да пријатељи Вецелина, који је желео краљевство, зар је требало да Мелија помажу? **37.** Видели смо да су додуше Тиберија Граха, који је претресао државу, оставили Квинт Туберон и војни-

њаци пријатељи. Али када је Кај Блосије Кумљанин, гост ваше породице, Сцевола, к мени дошао, што сам обично био у савету с консулима Ленатом и Рупилијем, да моли, овај је узрок, да бих му опростио, износио, што је толико Тиберија Граха ценио, да је мислио да треба да чини што год он хоће. Тада сам ја рекао: „Да ли би ти ово мислио и да хоће да ти палиш Капитолије?“ „Никада“, рекао је, „он то додуше не би хтео; али да је хтео, послушао бих“. Видите, како је безбожан говор! И заиста је тако учинио и још више, него што је рекао; та није се он покорио неразборитости Тиберија Граха, већ је њом владао, и није се показао пратиоцем његове бесноће, већ вођем. Стога је при такву безумљу, застрашен новим испитивањем, побегао у Азију, отишао непријатељима и претрпео тешке и праведне казне због државе. Узалудно је дакле правдање погрешке, када би се пријатеља ради погрешило јер тешко је, пошто је посредница пријатељства била мисао о врлини, да пријатељство остане, ако си се отпадио од врлине.

38. А када бисмо држали да је право или допустити пријатељима, што год хоће, или добивати од њих што год хоћемо, то, када бисмо додуше били савршене мудрости, не би било ништа погрешно; али ми говоримо о оним пријатељима, који су нам пред очима, о оним, које смо видели или о којим смо чули, а које познаје општи живот. Стоји нам узимати примере из броја ових пријатеља, и то додуше највише оних, који су најближе мудрости. **39.** Тако знамо да је Пап Емилије био пријатељ Лусцину (тако смо од оцева чули), да су били двапут заједно консули, у цензорству другови; затим је се причало да су и с њима и између себе били најздруженији пријатељством Маније Курије и Тиберије Корунканије. Дакле ни сумњати не можемо да је ико од ових од пријатеља што тражио, што је против верности, против заклетве и против

др кафе. Шта вреди говорити при таквим људима, јер да је ико тражио, додуше не би ово добио? како су они били сасвим чисти људи, подједнако би пак био грех такво што и чинити мољен и молити. А уз Тиберија Граха пристајали су пак Кај Карбон и Кај Катон, а најмање је додуше тада пристајао брат Кај, који је сада ипак најжешћи.

XII. 40. Нека се дакле у пријатељству признаје овај закон да не молимо за оно, што је срамно и да мољени не чинимо то. Та срамн је изговор и никако га не треба примати како при осталим погрешкама тако и када би ко признао да је против државе радио ради пријатеља. У таквој смо прилици доиста, Фаније и Сцевола, да треба далеко у напредак да видимо будуће државне прилике. Скренуо је већ прилично с пута и коловоза старински обичај. **41.** Тиберије Грах огледао је да узме управу, или боље рећи владао је заиста неколико месеца. Зар је што слично римски народ био чуо или видео?

Шта су пријатељи и сродници, који су се овога и после смрти држали, према Сципиону урадили, без суза не могу говорити. Додуше смо Карбона, како смо год могли, због скораише казне Тиберија Граха поднели; од трибунства пак Тиберија Граха шта изгледам, не мили ми се прорицати. Та узима мах из дана у дан покрет, који лако пада у пропаст, када је једанпут стао падати. Видите колика је већ пре била пропаст због гласачких таблица, прво због Габинијева закона, а после две године због Касијева. Чини ми се да већ видим народ одвојен од сената и да се по одлуци множине раде најглавнији послови. Та више ће их научити како се ово ради, него како се ово зауставља. **42.** На што ово? Заиста без другова нико такво што не огледа. Треба дакле учити добре људе да, ако су се у таква пријатељства не знајући неким случајем заплели, не мисле да су се тако везали, да се од пријатеља који у неком великом државном послу греше, не раста,

вљају; неваљалим пак треба одредити казну, и то не мању оним, који узиду за другим, него оним, који сами буду били вођи у безбожности. Ко је славнији био у Грчкој од Тимистокла, ко моћнији? који, пошто је као врховни заповедник у персијском рату ослободио Грчку ропства и пошто су га због зависти изгнали, није поднео неправду незахвална отачанства, коју је требало да подноси, и учинио је исто, што је пре двадесет година код нас учинио Кориолан. Овим се није нико нашао за помагача против отачанства; стога је се и један и други убио. **43.** Зато такву слогу неваљалих људи не само не треба бранити правдањем пријатељством, него је пре треба сваком казном казнити, да нико не мисли да је допуштено пристајати за пријатељем и када војшти на отачанство. Ово ће додуше, како је то стало напредовати, може бити некад бити. Мени пак није мање на срцу каква ће држава бити после моје смрти, него каква је данас.

XIII. 44. Овај дакле први закон пријатељства нека се признаје да од пријатеља тражимо оно, што је часно, да ради пријатеља чинимо оно, што је часно и да не чекамо да се молимо; жеља нека је увек ту, а оклевање нека је далеко; усуђујмо се слободно давати савет. Највише у пријатељству пријатеља, који добру саветују, нека вреди углед и нека се он и употребљава за опомињање не само отворено него и оштро, ако прилика устражи, и нека му се тада човек покорава. **45.** Додуше су се неким, које су, чујем, за мудре држали у Грчкој, свиделе, мислим, чудновате неке мисли (али нема ништа, што они не испитују с досетљивошћу): неким да се треба клонити премногих пријатељстава, да не буде потребно да се један узнемирује за више њих; и сувише је сваком својих послова, упуштати се у туђе одвише је досадно; најугодније је имати што попуштеније узде пријатељства, које или притежеш, када хоћеш, или попушташ; та главно је за срећно жи-

вљење безбрижност, у којој не може уживати душа, ако се брине као један за више њих. 46. Кажу да други пак говоре још много нечовечије (којега сам се места мало пре дотакао) да ради заштите и помоћи, а не ради љубави и поштовања треба тражити пријатељства; стога, што ко мање јачине и мање снаге има, то више тежи за пријатељствима; отуда настаје да слабе жене траже заштиту од пријатељства више него људи и сиромашни него богати и несрећни него они, који се држе за срећне. 47. Да изврсне мудрости! Та види се да сунце из света уклањају, који пријатељство из живота уклањају, од којег од бесмртних богова немамо ништа боље, ништа пријатније. Па која је то безбрижност? По спољашњости додуше угодна, али је у истини у многим приликама треба одбацити. Заиста није природно ниједнога се поштена посла или рада, да не би био брижан, или не лаћати или, пошто си га се латио остављати га се. Али ако избегавамо бригу, треба избавати врлину, која мора с неком бригом да презире и мрзи оно, што јој је противно, као доброта неваљалство, умереност распуштеност, храброст страховитост; стога можеш видети да због неправедних дела највише осећају бол праведни, због нератоборних храбри, због срамних поштени. Ово је дакле особина складна духа, и радовати се добрим делима и осећати бол због противних. 48. Стога ако мудраца сналази бол, који заиста сналази, ако не мислимо да се се из његове душе искоренила човечност, који је узрок зашто пријатељство сасвим уклањамо из живота да какве тегобе због њега не узимамо на се? Та каква је разлика после уклањања душевнога покрета, не кажем између стоке и човека, већ између човека и пања или стене или ма чега такога? Па ни оне не треба слушати, који тврде да је врлина неосетљива и рекао бих немилостива; та она је не само у многим приликама него и у пријатељству осетљива и кротка да се и због среће пријатељеве срца,

рекао бих, шире и због неприлика стежу. Стога та брига, коју за пријатеља често треба узети на се, не вреди толико, да из живота уклања пријатељство, не више него брига да се врлине стога, што доносе неке бриге и досаду, одбацују.

XIV. Како пак спаја пријатељство, као што сам пре рекао, појава некога знака врлине, с којом се сличан дух здружује и спаја, то се, када се то догоди, љубав мора појавити. 49. Та шта је тако бесмислено као радовати се многом чему мртвом, као части, као слави, као згради, као оделу и накиту телесном, а створењу, обдарену врлином, такву, које може волети или, да тако кажем, враћати љубав за љубав сасвим се не радовати? Ништа није заиста пријатније од враћања љубави, ништа од узајамности жеља и услуга. 50. Шта, ако и то додамо, што се с правом додати може, да нема ништа, што себи ишта тако примамљује и прилачи као сличност пријатељству? допустиће се заиста да је истина да добре добри воле и присвајају себи као сродном природом спојене. Та ништа није жељније своје прилике нити грабљивије него природа. Стога нека се ово, Фаније и Сцевола, зна, као што мислим да је добрим међу добрим рекао бих потребна добра жеља, која је од природе одређен извор пријатељству. Али се исто тако доброта тиче и мноштва. Заиста врлина није нечовечна нити неуслужна нити поносита, пошто и све народе обично чува и о њима се најбоље брине; а ово заиста не би чинила, да се противи општој љубави. 51. А и мени се додуше чини да они, који ради користи склапају пријатељства, уништавају најљупкију свезу пријатељства. Корист, стечена с помоћу пријатеља, заиста не весели тако као сама пријатељева љубав, и тада тек постаје пријатно оно, што је од пријатеља дошло, ако је с љубављу дошло; и не само да се не гаје пријатељства због потребе, већ су шта више они, који због милости и богатства и највише због врлине, у које је највише

заштите, никако другога не требају, најиздашнији и најдобротворнији. Али може бити и не треба никад ништа у опште пријатељима да недостаје. Па у чем би се наша љубав развила, да никад савет, да никад рад наш ни у миру ни у рату Сципиону није требао? Није дакле за коришћу дошло пријатељство, већ корист за пријатељством.

XV. 52. Неће дакле требати слушати људе, који се топе у наслади, ако када узрасправљају о пријатељству, које нису ни доживљајем ни расуђивањем познали. Па ко је тако ми божје и људске вере! који хоће да не воли никога и да га нико не воли, а да обилује свим богатством и живи у сваком изобиљу? Та ово је да како живот насилника, у којем никакве верности, никакве љубави, никаква уздања у постојану добру жељу не може бити, у којем је све увек сумњиво и немирно, у којем нема никакве прилике за пријатељство. **53.** Па ко може волети или онога, којег се боји или онога, који се по његову мишљењу њега боји? Поштују се ипак с претварањем само за време. А ако случајно, као што бива понављено, падну, тада се види како су били сиромашни пријатељима. Приповедају да је ово Тарквиније у изгнанству рекао да је тада тек видео које је верне пријатеље имао, које неверне, када већ ни једним ни другим није могао враћати услуге. **54.** Међутим чудим се, ако је при познатој охолости и осорљивости икога за пријатеља могао имати. И као што владање овога, о којем сам рекао, није могло стећи праве пријатеље, тако моћ многих врло силних спречава верна пријатељства. Та сама Судбина је не само слепа, него и оне понављено чини слепим, које је обгрлила; стога се између готово охолошћу и јогунством, и ништа не може бити несносније од непаметна срећна човека. И ово се додуше видети може да се они, који су пре били угодљиве нарави, због војничке и грађанске власти и због среће мењају [да они презиру стара пријатељства, а нагињу новим]. **55.** Шта је пак луђе него,

пошто су богатством, имањем и изобиљем врло моћни, остало набављати, што се набавља за новац, коње, слуге, изврсно одело, скупocene судове, а не тећи пријатеље, најбоље и најлепше, да тако речем, покућство живота? Заиста када остало теку, не знају коме теку нити ради кога раде (та што год је њихово, онога је, који је јачи), а имовина пријатељства остаје сваком његовом постојаном и поузданом имовином; али, и ако то остаје, што је као дар Судбине, ипак живот неулепшан и без пријатеља не би могао бити пријатан. Али ово доведе.

XVI. 56. Треба пак одредити које су у пријатељству границе и тако рећи међе вољења. А о овим видим да се спомињу три мишљења, од којих ни једно не одобравам, једно, да на исти начин према пријатељу дишемо, на који према себи самим, друго, да се наша љубав према пријатељима подједнако подудара са њиховом љубављу према нама, треће, да колико сваки себе сам цени, толико се цени од пријатеља. **57.** Ни уз једно од ова три мишљења никако не пристајем. Та ни оно прво није истинито, да, како према себи сваки дише, тако према пријатељу дише. Па како много што, што себе ради никад не бисмо чинили, чинимо ради пријатеља! молити онога, који то не заслужује, преклињати, опорије се на кога осецати и нападати жешће, што у нашим пословима није врло поштено, у пословима пријатеља постаје најпоштеније; и многе су прилике, у којим од својих користи добри људи много откидају и допуштају да се откида, да у том пријатељи пре него они сами уживају. **58.** Друго је мишљење, које ограничава пријатељство једнаким услугама и вољама. Ово је заиста сводити пријатељство на врло мало и ситно рачунање, да буде једнак рачун прималаца и давалаца. Чини ми се да је богатије и обилатије право пријатељство и да оно непази тачно да не враћа више, него што је примило; та не треба се бојати да што не испадне, или да што на земљу

не падне, или да се што због пријатељства не нагомила више, него што је право. 59. Најгора је пак она трећа међа, да колико сваки сам себе цени, толико се цени од пријатеља. Та често је у неких или дух понизнији или нада о увећавању среће слабија. Није дакле дужност пријатељева бити такав према оном, какав је онај према себи, већ је пре дужност трудити се и радити да пријатељев оборени дух подиже и да склања на наду и боље мишљење. Другу дакле међу правога пријатељства треба одредити, ако прво будем рекао шта је обично највише корисно Сципион. Говорио је да се није могла наћи ни једна реч, која је већи непријатељ пријатељству, него реч онога који је рекао да треба тако волети, као да ће се некад мрзити; и не може, говорио је он, да се склони на то да верује да је ово, како се мисли, рекао Бијант, који је се држао за једнога мудраца од седам мудраца; говорио је да је то мисао некога нечистога човека или онога, који тежи за славом или онога, који у свем гледа само своју моћ. Па на који ли ће начин ико моћи бити пријатељ оном, којем, мислиће, може бити непријатељ? шта више биће потребно жудети и желети да што чешће греша пријатељ, па да што више да себи прилика за пребацивање; обрнуто пак због пријатељских добих дела и користи потребно ће бити узнемиравати се, осећати бол и завидети. 60. Стога заиста ово правило, чије год оно било, вреди за уништавање пријатељства; то је пре требало прописати, да у тековини пријатељстава будемо пажљиви, да никада не почињемо волети онога, којег некада можемо мрзити. Шта више, ако мање срећни у бирању будемо били, Сципион је мислио да то треба пре подносити, него мислити о прилици за непријатељство.

XVII. 61 Овим се границама, мислим, треба служити, да када је непрекорно владање пријатеља, буде тада између њих заједница у свим пословима, одлукама и наме-

рама без икаква изузетка, да шта више — ако се какав удес буде догодио, да мање праведне жеље пријатеља треба потпомоћи, због којих се ради о њиховој или глави или добру гласу — треба сврнути с пута, само да не дође највећа срамота; свакако има граница, до које се пријатељство може допустити. Нити пак треба добар глас занемаривати нити треба мислити да је љубав грађана незнатно оружје за вршење државних послова; а њу ласкањем и улагивањем тећи срамно је. Врлину, коју прати љубав, не треба никако одбијати. 62. Али (да богме често се враћам Сципиону, чиј је сваки говор био о пријатељству) жалио је се, што су у свим приликама људи марљивији; коза и овца колико сваки има, могу да кажу, а пријатеља колико има, не могу да кажу и о тековини се коза и оваца брину, а у бирању су пријатеља немарљиви и немају рекао бих неке знаке и белеге, по којим суде о оним, који су за пријатељство прикладни. Треба дакле неколебљиве, поуздане и постојане бирати; а у овој је врсти велика оскудица. И судити тешко је сасвим, ако се није доживело то; треба пак доживети у самом пријатељству. Тако пријатељство иде пред суђењем и одузима могућност огледања. 63. Дужност је дакле мудрога устављати, тако као трку, навалу љубави, те да се тако као огледаним коњима служимо пријатељским владањем, огледаним у неколико пријатељством. Неки се често при малом новцу виде како су незнатни, неки пак, које мали новац није могао покренути, познају се при великом. А ако се буду нашли неки, који мисле да је прљаво новац волети него пријатељство, где ћемо наћи оне, који не дају првенство частима, грађанским и војничким властима, моћи и богатству него пријатељству, да, кад се с једне стране ово изнесе, а с друге право пријатељства, не воле за много више оно? Та слаба је природа за презирање моћи; и ако су ову занемаривањем пријатељства задобили, мисле да ће

се сакрити, што се није без великога узрока занемарило пријатељство. **64.** Стога се права пријатељства најтеже налазе међу оним, који су у частима и државном послу; па где можеш наћи тога, који воли пријатељеву част него своју? Шта? ово да прећутим како се тешке, како незгодне врло многим чине заједнице у несрећама! а на њих који пристају, није лако наћи. И ако Еније право каже:

Пријатељ се поуздан у невољи познаје, ипак ово двоје доказује да су врло многи лакоумни и превртљиви: или (ако) у (својим) добрим приликама презиру (пријатеље) или у рђавим (пријатељским) приликама остављају. **XVIII.** Који се дакле у обе прилике буде показао озбиљним, постојаним и поузданим у пријатељству, о овом треба да мислимо да је од најизврснијега људскога и готово божанскога рода.

(**XVIII.**) **65.** Главни је пак доказ поузданости и постојанства тога верност, коју у пријатељству тражимо; ништа заиста није постојано, што је неверно. Осим тога право је да се бира природан и друживан и сложан, то јест онај, који се покреће истим користима, што све припада верности; заиста не може бити веран непостојан и претворан дух, нити пак може бити веран или постојан, који се истим користима не покреће и у ђуди не слаже. Треба ту додати да се ни подизању тужби не радује нити верује подигнутим тужбама, што све припада оном постојанству, које већ одавно расправљамо. Тако постаје истинито оно, што сам у почетку рекао да пријатељства не може бити осим међу добрим. Заиста дужност је добра човека, који се такођер може мудрим назвати, придржавати се овога двога у пријатељству: прво да ништа не буде лажно ни претворно; па и отворено мрзити више је знак отворена човека него лицем сакривати мисао; затим не само од некога донесена опадања одбијати, већ ни сам не бити сумњив увек мислећи да је пријатељ нешто на-

рушио. **66.** Уз то треба да дође нека љупкост у говору и владању, нипошто осредња зачина пријатељства. Озбиљност и у свакој прилици оштрина има додуше угледност, али пријатељство треба да је блаже и слободније и милије и спремније за сваку услужност и предусретљивост.

XIX. 67. Појављује се пак овде неко потешко питање да ли када нове пријатеље, вредне пријатељства, треба волети него старе, као што обично волимо младе него постаре коње. Сумња невредна човека! Та не треба да буде у пријатељству као у другом чем насићености; све што је старије, као она вина, која старост подносе, то треба да је милије; и истинито је оно, што се говори да много мерица соли заједно треба појести, да се испуни дужност пријатељства. **68.** Ако пак нова пријатељства доносе наду да ће се као на младим усевима, који не варају у нади, род појавити, не треба их додуше одбијати, старо пријатељство ипак на својем месту треба одржати; та највећа је снага старог пријатељства и навике. При самом коњу, којег сам сада споменуо, ако ништа не спречава, нема никога, а да се радије не служи оним, којим је се навикао служити, него необученим и новим. И не само при овом, што је живо, већ и при оном, што је мртво, вреди навика, пошто уживамо у самим крајевима, и брдовитим и шумским, у којим смо дуже остали.

69. Али најглавније је у пријатељству бити једнак нижему. Често да богме има неких изврсних личности, каква је била Сципионова у нашој, да тако речем, дружини. Никада он себи није дао првенство према Филу, никада према Рупилију, никада према Мумију, никада према пријатељима нижега реда, а Квинта Максима, брата, изврсна човека истина, али себи никакo једнака, пошто је он био старији, као старијега је поштовао и хтео је да сви његови њим могу бити угледнији. **70.** Ово треба да чине и на ово треба да се угледају сви, те да, ако су

какову изврсност врлине, ума и среће постигли, деле те својим и јављају најближим и да, ако су се родили од незнатних родитеља, ако имају сроднике слабијега или духа или среће, увећавају њихово имање и њима буду на част и углед. Као у причама, који су неко време због непознавања породице и рода у ропству били, и пошто је се сазнало и нашло да су синови или богова или краљева, задржавају ипак љубав према чобанима, за које су много година држали да су оцеви. А ово заиста много више треба чинити при правим и поузданим оцевима. Та највећи се род духа и врлине и сваке изврсности тада прима, када се за свакога најближега приноси.

XX. 71. Као што дакле они, који су у пријатељској сродничкој свези виши, треба да се изједначују са нижим, тако нижи не треба да осећају бол, што се превазилазе од својих или умом или срећом или угледом. А од ових се врло многи или жале увек на што или и пребацују, и у толико више, ако мисле да имају, што могу називати услужним и пријатељским делом и делом с неким својим радом: заиста мрзак род људи, који услуге пребацују! а ових треба да се сећа онај, којем су се принеле, а не треба да се сећа онај, који је принео.

72. Стога, као што они, који су виши, треба да се спуштају у пријатељству, тако неким начином ниже треба да подижу. Има заиста неких, који чине пријатељства досадним, када мисле да се презиру; а ово се понавља догађа само оним, који и мисле да су за презирање; ове треба не само речима него и делом ослобађати ове мисли.

73. Толико пак сваком треба приписивати, прво колико сам можеш урадити, затим и колико онај, којег волиш и помажеш, може подносити. Та ни ти не можеш, и ако си виши, све своје до највећих части уздићи, као што је Сципион Публија Рупилија могао законсулити, а брата његова Луција није могао. А ако и можеш ма шта дати другом, ипак треба видети шта он може поднети. **74.** Ис-

тина о пријатељствима треба судити, пошто је се нарав већ са зрелијим годинама утврдила, и ако су се који у раној младости одали лову или лопти, они не треба да гледају као пријатеље оне, које су тада заволели стога, што су се одали истом милом послу. На тај ће начин додуше дојиље и децје вође по праву старога познанства највише љубави тражити; ове додуше не треба занемарити, већ их треба на други неки начин ценити. Иначе пријатељства не могу остати постојана. Додуше неједнако владање прате неједнаке жеље, чија разлика раздружује пријатељства; ни због једнога другога узрока добри непоштеним и непоштени добрим не могу бити пријатељи, осим што је између њих толика разлика владања и жеља, колика само може бити. **75.** Сасвим се може и саветовати у пријатељству, да претерана нека љубав, што врло често бива, не спречава велике пријатељске користи. И не би заиста, да се причама вратим, могао Троју Неоптолем узети, да је хтео слушати Ликомеда, којег је се одгајио и који је с многим сузама гледао да спречи његов пут. Још често долазе велики послови, да се треба удаљити од пријатеља; а ове који хоће да спречи стога, што губитак лако не подноси, он је и слаб и мек од природе и због самога тога узрока у пријатељству мало праведан. **76.** И тако у свакој прилици треба гледати и шта тражиш од пријатеља и шта допушташ да се од тебе добије.

XXI. У раскидању пријатељства каткада је и нека несрећа неизбежна; та већ наш се говор од пријатељстава мудрих људи спушта до обичних пријатељстава. Избијају често погрешке пријатеља час према самим пријатељима час према туђинцима, којих се срамота ипак на пријатеље излива. Таква се дакле пријатељства пропуштањем дружења морају уклањати и, као што сам чуо да је Катон обично говорио, растављати више него раскидати, ако не буде нека сасвим несносна неправда планула, да није ни

право ни поштено нити могуће да их одмах не треба отуђити и удаљити. **77.** Ако пак настане нека промена или у владању или у жељама, као што обично бива, или буде међу државним странкама раздор (та већ говорим, као што сам мало пре рекао, не о пријатељствима мудрих људи, већ о обичним пријатељствима), требаће гледати да се не види да су се не само пријатељства оставила, него и да су се непријатељства узела на се. Та ништа није срамније него с оним ратовати, с којим си пријатељски живео. Пријатељства Квинта Помпеја оставио је се због мене, као што знате, Сципион; због раздора пак, који је био у држави, оканио је се нашега друга Метела; и једно и друго урадио је тешко, али с достојанством и без горке душевне увреде. **78.** Стога се прво треба трудити, да никаквих пријатељских раздора не буде; ако се такво нешто буде догодило, да се види да је се пријатељство пре угасило него уништило. Треба пак гледати, да се и у тешка непријатељства не окрећу пријатељства; из овога се рађају свађе, погрде и увреде. Ипак ако ова буду сношљива, треба их подносити, и ову част старом пријатељству треба чинити, да онај буде крив, који чини неправду, а не онај, који трпи неправду.

Истина од свих ових погрешака и неприлика једино је чување и опрезност да не почињу одвише брзо волети и не невредне. **79.** Вредни су пак пријатељства, у којим је самим узрок, зашто да се воле. Ретка врста. И заиста све је изврсно, што је ретко и ништа није теже него наћи, што је са сваке стране у својој врсти савршено. Али врло многи ни у људским приликама ни за какво добро не знају, осим што је корисно, и пријатеље воле као стоку, нарочито оне, од којих се надају да ће највећу корист имати. **80.** Тако су без онога најлепшега и најприроднијега пријатељства, које је се ради себе и због себе желело и сами себи нису за пример каква је и колика је

ова сила пријатељства. Та сваки сам себе воли, не да сам од себе тражи неку награду љубави своје, већ што је од себе сваки себи мио. Ако се ово исто не пренесе на пријатељство, прави се пријатељ никад неће наћи; он је заиста као други ја. **81.** А ако се ово појављује у птица, риба, дивљих и питомих животиња, прво да себе саме воле (та то се подједнако са сваком животињом рађа), затим да траже и теже, којим животињама исте врсте да се придруже, и то чине са жудњом и неком сличношћу са човечјом љубављу, за колико то више у човека бива од природе! који и сам себе воли и другога тражи, да његову душу са својом тако споји, да створи готово једну од две.

XXII. 82. Али врло многи наопако, да не рекнем непаметно, хоће да имају таква пријатеља, какви сами не могу бити, и што сами не чине пријатељима, то од њих захтевају. Право је пак да прво сам човек буде добар, а затим да тражи другога слична себи. У таквих ће се моћи потврдити она постојаност пријатељства, коју већ одавно расправљамо, када људи, спојени добротом, прво узаповедају оним жељама, којим остали робују, затим због једнакости и правде се узрадују, и свега се један за другога усприми, и ништа никад, осим што је поштено и право један од другога не устражи, и не само се узбрину између себе и узволе, него се и успоштују. Та највећи накит пријатељства уништава, који из њега уништава поштовање. **83.** Стога је штетна погрешка у оних, који мисле да су у пријатељству отворена врата слободи свих жеља и грехова; пријатељство је природа дала за помагачицу врлина, а не за пратиоца погрешака, да када усамљена врлина не може да дође до онога, што је највише, дође спојена и здружена са врлином другога. А ако између којих ово друштво или постоји или је постојало или ће постојати, њихову пратњу треба држати најбољом и најсрећнијом за највише природно добро. **84.** Ово је, велим, друштво, у

којем је све, што људи мисле да треба желети, част, слава, душевни мир и пријатност, да и живот, када је ово ту, буде срећан и да га без овога не може бити. А како је ово најбоље и најглавније, ако то хоћемо да постигнемо, то се треба одати врлини, без које нити пријатељство нити ишта, што треба желети, можемо постићи; после пак занемарене врлине који мисле да имају пријатеље, тада тек осете да су погрешили, када их нека тешка несрећа нагна да то доживе. **85.** Стога (треба заиста чешће рећи), пошто си мислио, треба волети, а не, пошто си волео, мислити. Али због немарности испаштамо не само у многим приликама него и у вољењу и поштовању пријатеља; заиста врло доцкан размишљамо и радимо оно, што је се свршило, а ово нам се забрањује старом пословицом. Јер здружени узјамце или дугим дружењем или и услугама изненада усред прилика после појаве неке увреде раскидамо пријатељства.

XXIII. 86. И у толико више треба корити толики немар према оном, што је најпотребније. Та једино је пријатељство у људским приликама, о чијој се користи сви јединодушно слажу. Од многих се сама врлина презире и каже се да је неко разметање и величање; многи презиру богатство, који малим задовољни уживају у простој храни и ношњи; части пак, за којим се жељом неки распаљују, како многи тако презиру, да мисле да ништа ништавније, ништа незнатније није! и исто тако остало, што се неким дивно чини, врло многи ни за што не држе; о пријатељству сви до једнога исто мисле, и они, који су се државним пословима одали, и они, који уживају у познавању и учењу догађаја, и они, који свој посао раде докони, на послетку они, који су се сасвим одали насладама, да без пријатељства живот није никакав, ако само хоће с неке стране пристојно да живе. **87.** Та пријатељство се маша не знам како живота свих људи и не допушта да је икоја прилика

без њега. Шта више, ако је ко такве осорљиве и нечовечне природе, да избегава и мрзи људске састанке, какав је био у Атини неки незнани Тимон, као што смо чули, ипак он не може трпети да не тражи некога, да пред њим излије отров горчине своје. И ово би се управо мислило, да се што тако може догодити, да нас неки бог из овога великога броја људи уклони и у пустињу игде смести и ту, дајући обиље и изобиље свега, што природа жели, одузме прилику у опште за гледање човека. Ко би био тако неосетљив, који би могао тај живот подносити и којем не би самоћа уништила уживање свих наслада? **88.** Истинита је дакле она изрека, коју је Таренћанин Архита, као што мислим, обично говорио, о којој, чуо сам, причају наши старци, који су је чули од других старца: „да је се ко на небо попео и природу света и лепоту звезда разгледао, дивљење томе било би му немило; али оно би било најмилије, да је имао некога, којем би причао.“ Тако природа усамљено ништа не воли и увек се на нешто као притку ослања; а ово је при највећем пријатељу и најслађе.

XXIV. Али и ако толиким знацима уједно природа показује шта хоће, тражи и жели, ипак оглунемо не знам како и њене опомене не чујемо. Та различно је и многоструко дружење у пријатељству и стога многи узроци сумњама и увредама настају, а ове и избегавати и олакшавати и подносити дужност је мудрога човека. Ову једну врсту увреде треба олакшавати, да се и корист у пријатељству и верност одржи; јер пријатеље треба често и опомињати и корити, и ово примати пријатељски, када се са љубављу чини. **89.** Али је, не знам како, истинито, што у Андарци мој пријатељ каже:

Попустљивост стиче пријатеље, истина мржњу.

Досадна истина стога, што због ње настаје мржња, која је отров пријатељству, али је попустљивост за много

досаднија, што повлађујући погрешке допушта да се пријатељ стрмоглављује; највећа је пак кривица до онога, који и истину презире и због попустљивости се штети. У свакој дакле овој прилици треба се обзирати и пазити, прво да опомена буде без жестине, затим да прекор буде без увреде; у попустљивости пак, пошто се Теренцијевом изреком радо служимо, нека буде уљудност, а улагивање, помагач погрешака, нека се далеко уклања, које не само пријатеља, него ни слободна човека није вредно; друкчије се заиста с насилником, друкчије с пријатељем живи.

90. Којега су пак уши затворене истини, да од пријатеља истину не може чути, овога се спасењу не треба надати. Заиста је мудра она позната Катонина изрека, као многе друге: „да су за неке љути непријатељи заслужнији, него они пријатељи, који се милим чине; они говоре истину често, ови никада“. И то је неразборито, што они, који се опомињу, не трпе ону досаду, коју треба да трпе, а трпе ону, без које треба да буду; што су погрешили, додуше их не тишти, а нерадо подносе, што се коре; а ово би требало да је обрнуто, осећати бол због погрешке, а по правци се радовати.

XXV. 91. Као што је дакле опомињати и опомињати се заједничко правом пријатељству и то једно искрено чинити, а не осорно, друго стрпљиво примати, а не с противљењем, тако треба знати да у пријатељствима нема ни једне веће куге од улагивања, ласкања и удварања; та с колико хоћеш имена треба жигосати ову погрешку непостојаних и лажљивих људи, који говоре све по вољи, а ништа по истини.

92. Када је пак претварање у свем неваљало (та не да доћи до истине и изврше је), онда се пријатељству највише противи, јер уништава истину, без које реч пријатељство не може вредити. Јер када је значај пријатељства у том, да као једна душа постане од више њих, како ће то моћи бити, ако ни у једнога неће бити увек

једна и иста душа, већ различна, променљива и многострука?

93. Та шта може бити тако променљиво и тако непостојано, као душа онога, који се управља не само по мишљењу и вољи другог, већ и по погледу и мигу?

Каже ли ко „не“, кажем и ја „не“; каже ли ко „да“, кажем и ја „да“; на послешку прописао сам ја себи приштајање на све, као што каже и Теренције, али он каже у улози Гнатоновој, а овом врстом пријатеља и служити се само знак је лакоумности.

94. Многи су пак слични Гнатонима, када су пореклом, срећом и славом виши; ових је улагивање досадно, када се празном говору придружи спољашњи углед.

95. Ласкав се пријатељ од правога може с марљивошћу одвајати пак и распознавати тако као све оно, што је неискрено и претворно од онога, што је искрено и истинито. Народна скупштина, која је од најнеукијих, ипак обично зна да пресуди каква је разлика између народнога пријатеља, то јест удворице и лакоумна грађанина, и између постојана и озбиљна и поуздана.

96. Каквим је улагивањима Кај Папирије недавно задобивао народну скупштину, када је предлагао закон о поновном бирању народних поглавара! Одвратили смо; али ништа о себи, о Сципиону ћу радије говорити. Колика је оно, бесмртни богови, била озбиљност, колика у беседи узвишеност! да би га ти лако вођем римскога народа назвао. Али били сте ту, и беседа се много читала. Стога је се законски предлог народне странке одбио народним гласањем. И још, да се себи вратим, сећате се какав је се за консулства Квинта Максима, брата Сципионова, и Луција Манцина чинио народни закон Каја Лицинија Крса о свештенству! јер је се гледало да се избор чланова друштвених пренесе од друштава на вољу народну; и он је први увео расправљање с народом према тргу. Ипак је његову угодљиву беседу лако побеђивао страх од богова уз наше брањење. А то је се расправљало за мојега преторства за пет

година пре, него што сам постао консул; тако је се то одбранило више разлогом него највећим угледом.

XXVI. 97. А ако на позорници, то јест у народној скупштини, на којој за измишљотину и тобожњост има највише прилике, ипак истина вреди, ако је се само она открила и расветлила, шта тек у пријатељству треба да се чини, које се цело по истинитости цени? а ако у њему, као што се каже, отворене груди не видиш и своје не показујеш, ништа верно, ништа поуздано немаш, нити вољење нити узајмично вољење, пошто не знаш колико је то истинито. Међутим то улагивање, и ако је штетно, ипак удити ником не може осим оном, који га прима и у њему ужива. Тако бива, да онај удворицама отвара своје уши највише, који се сам себи удвара и у себи највише ужива. **98.** Истина врлина воли себе; заиста најбоље себе сама познаје и види како је љупка. Ја пак о врлини сад не говорим, већ о тобожњој врлини. Тако многи хоће не да се чини да су обдарени врлином, него да су заиста обдарени. Овим годи улагивање, ови, кад им се претворан говор говори по њиховој вољи, мисле да је та беседа сведочанство њихових похвала. Није то дакле пријатељство, кад један истину неће да чује и кад је други готов на лагање. Ни улагивање готована у шаљивим играма не би нам се чинило шаљивим, да нису војници разметљиви.

Велику пак захвалност одавала Таида мени?

Доста је било одговарати: „велику“; „врло велику“, рекао је. Увек увећава удворица оно, што онај, по чијој се вољи говори, хоће да је велико. **99.** Стога, и ако та удворичка празнина вреди оним, који сами њој примамљују и маме, ипак и озбиљније и постојаније људе треба опомињати, да пазе, да се лукавим улагивањем не улове. Заиста онога, који отворено ласка, свако види, осим онога, који је сасвим неразуман; да се онај лукави и скривени не увуче, треба се марљиво чувати; та врло се тешко по-

знаје, пошто се они противећи се често улагује и градећи се да се препире, умиљава и на послетку признаје да је побеђени допушта да се побеђује, да се види да је онај, који се је исмејао, више видео. Шта је пак срамније него исмејавати се? А да се ово не догоди, треба се више чувати.

Како си ме данас више него све луде старце у шаљивој игри исмејао и наругао се својски.

100. Та ово је у позоришним играма најлуђа личност од неопрезних и поверљивих старца. Али не знам како је од пријатељстава савршених људи, то јест мудраца (о овој мудрости говорим, којој, као што се чини, може бити прилике у човека), прешао говор на непостојана пријатељства. Стога се оној првој мисли вратимо и њу само завршимо један пут.

XXVII. Врлина, врлина, велим, Кају Фанује, и ти, Квинте Муције, и склапа пријатељства и одржава. Та у њој је складност, у њој непроменљивост, у њој постојанство; а кад је се она уздигла и показала своју светлост и њу опазила и познала у другога, њој се примиче и узајмице прима ону, која је у другога; а из овога букне или љубав или пријатељство; та и једна је и друга реч од речи љубити (атог љубав и *amicitia* пријатељство је од *amare* љубити, волети); волети пак није ништа друго осим поштовати самога онога, којег волиш, без икаква захтевања, без тражења користи; а ова ипак сама од себе постаје из пријатељства, и ако си за њом мање тежио. **101.** Овом смо љубављу ми младићи заволели оне славне старце, Луција Паула, Марка Катона, Каја Гала, Публија Насику, Тиберија Граха, таста нашега Сципиона, ова и више сија између вршњака, као између мене и Сципиона, Луција Фурија, Публија Рупилија и Спурија Мумија. А ми се опет старци радујемо љубави младића, као вашој, као Квинта Туберона; заиста и у пријатељству врло младога Публија

Рупилија и Аула Вергинија уживам. Пошто је тако начело живота и природе наше, да се нараштај један од другогарађа, то највише до душе треба желети, да можеш са вршњацима, с којим си као из тркалишне преграде пуштен, тркалишном крају, као што се каже, доћи. **102.** Али пошто је оно, што је људско, слабо и пропадљиво, то увек неке треба тражити, да их волимо и да се од њих волимо; на сваки начин с уништеном љубављу и добротом уништена је из живота свака милина. Мени до душе Сципион, и ако је изненада уграбљен, живи ипак и увек ће живети; та волео сам врлину тога човека и она се није угасила; и није она мени самом пред очима, који сам је увек пред собом имао, него ће и потомцима сијати. Нико се никад с вољом или с надом неће потхватити нечега знаменитијега, који не мисли да треба да је се сећа и да је замишља. **103.** Заиста од свега, што ми је или срећа или природа дала, немам ништа, што са пријатељством Сципионовим могу поредити. У овом сам се слагао о државним пословима, у овом сам се саветовао о посебничким приликама, у њему ми је био мир пун забаве. Никада њега ничим ни најмањим нисам увредио, што сам ја бар осетио, ништа нисам од њега чуо сам, што не бих хтео; једна је кућа била, исто тако живот, и то заједнички, и не само војничка служба, него и путовања по туђини и живот на селу заједнички. **104.** Та шта ја да кажем о жељама да се увек нешто сазна и научи? у овом смо ми, удаљени од народних очију, све празно време провели. А да је сећање и спомен о овом заједно с њим пропао, губитак сасвим нераздвојнога и најдражега човека не бих могао ни на који начин подносити. Али то се није угасило и храни се пре и уздиже размишљањем и сећањем мојим, и да сам се тога сасвим лишио, ипак би ми велику утеху доносиле саме моје године. Та дуже већ не могу у овој жудњи

живети. Све пак, што је маловечно, треба да је подношљиво, и ако је велико.

Ово сам имао о пријатељству да кажем. Вас пак опомињем, да тако место дајете врлини, без које пријатељства не може бити, да, изузевши њу, не држите ништа за изврсније од пријатељства.

ПОПРАВКЕ:

Страна	ред	оздо	место	треба
34	12	"	пунтском	пунском
37	13	"	једо	једно
39	11	озго	пријатељство	пријатељство
43	14	оздо	замо	само
48	10	"	вољом	поштовањем
53	16	"	умеренност	умереност
62	12	"	добих	добрих
